Brieven aan Sophie

Rhijnvis Feith

bron
Rhijnvis Feith, *Brieven aan Sophie*. Johannes Allart, Amsterdam 1806

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/feit007brie07_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

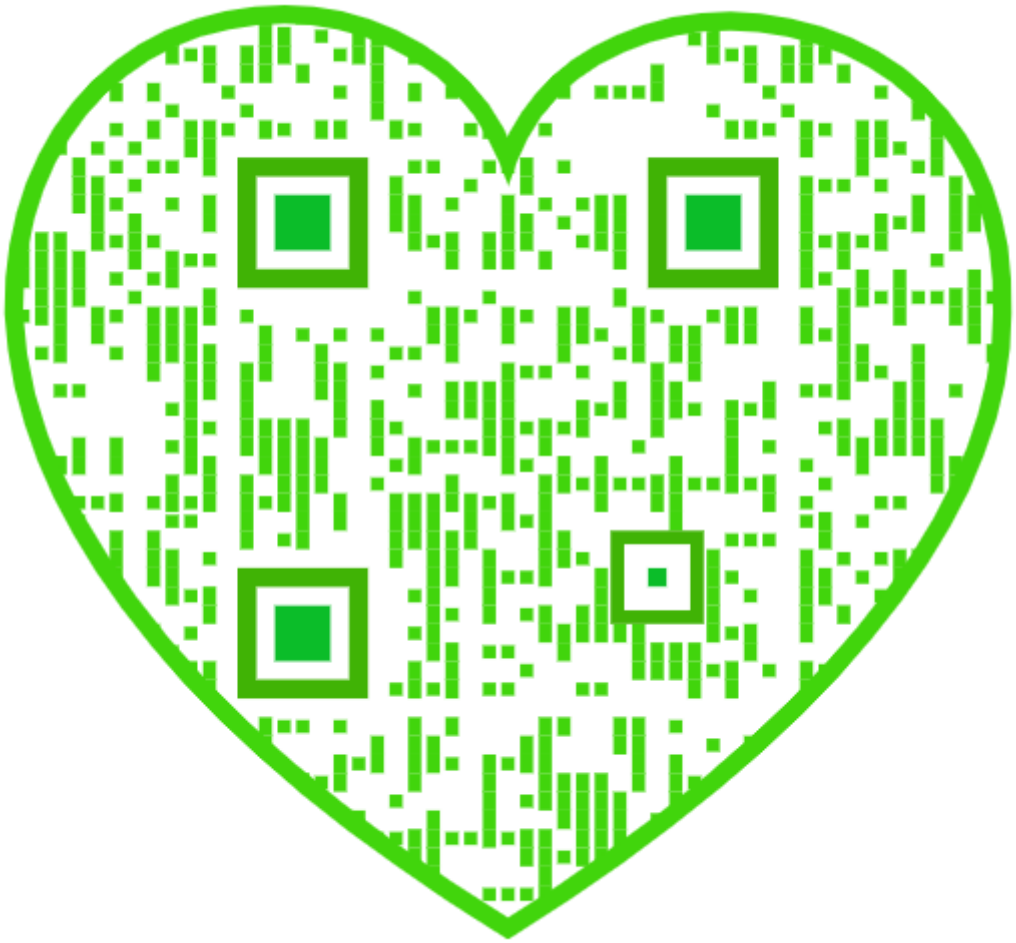

Opinionum commenta delet dies, naturae judicia confirmat.
CICERO.

Voorberigt.

Iets over den geest van de Kantiaansche Wijsbegeerte, vooral met betrekking tot het Christendom, zie daar den korten inhoud der vijf volgende Brieven. Eene proeve om over het Kantianisme op eenen gemeenzamen toon in verzen te spreken, heeft aanleiding tot dezelve gegeven. Wat men er ook over oordeelen moge; want zeer hoog denk ik er zelf niet van; het spreekt van zelven, dat men hier noch het vuur der Ode, noch het beeldrijke der beschrijvende Poëzij, verwachten moete. Beiden bezit de groote Dichter HORATIUS *in zijne Brieven ook niet. Ik zal zeer te vreden zijn, wanneer men ze nog altijd als dichterlijke voortbrengselen zal blijven beschouwen, 't zelfde dan, of men ze voor 't overige onder het Leerdicht, of onder eenige andere soort van Poëzij zal verkiezen te rangschikken.*

Men begrijpt hier intusschen van zelven uit, dat ik eigenlijk met de volgende verzen geen voor 's handsche wederlegging van het Kantianisme kan bedoeld hebben; maar met dat alles wil ik, van den anderen kant, ook niet ontveinzen, dat deze Brieven ééne zeer ernstige zijde in mijne oogen hebben. Zij is deze. Gaarn zoude ik mijne jeugdige Lezers zoo volkomen overtuigen, als ik overtuigd ben, dat de beginselen der Kritiesche Wijsbegeerte zich volstrekt met het Christendom, zoo als het ons door JESUS CHRISTUS *en de Apostelen is medegedeeld, niet verdragen, en ik zou mij, bij al het overige*

gebrekkige van dit Werkje, dat ik levendiger dan iemand gevoel, toch zeer moeten bedriegen, zoo elk onpartijdig en waarheidlievend hart, na de lectuur mijner Brieven, en vooral van den derden en vierden Brief met derzelver aanteekeningen, hier niet met mij volkomen van overtuigd ware. Het Kantianisme *moge zijnen eigen weg, mids op eene eerlijke wijze, om mijnentwille onbelemmerd voortgaan. Verkiest iemand het boven het Christendom, ik ben er ver af van eenige inbreuk op zijne natuurlijke vrijheid hieromtrent te maken; maar ik bemin de opregtheid, zoo als ieder ze beminnen moet, die zijne Zedekunde in de reine School van* JESUS CHRISTUS *leerde, en ik kan niet dulden, dat men, tegen zijn beter weten aan, veinze, als of* Kantianisme *en Christendom zich zeer broederlijk lieten vereenigen, en door zulk eene slinksche, en, in mijne oogen, zeer oneerlijke, handelwijze harten voor het eerste poge te winnen, die nimmer voor het zelve ingenomen zouden zijn geworden, indien ze vooraf den duren prijs gekend hadden, daar hun de Kritiesche Wijsbegeerte op zou komen te staan. Vooral bloedt mijn hart, als ik daaglijks op onze Hooge-scholen jonge Lieden voor deze Wijsbegeerte ingenomen zie, die tevens nog ter goeder trouwe wanen, Christenen te zullen kunnen blijven. Zij dwepen in den heerschenden toon mede, en zien den adder niet, die onder de bloemen verborgen ligt. Als zij hem ontdekken, zal het mooglijk reeds te laat zijn, en zij zullen reeds genoeg met den geest van het Kantianisme doordrongen zijn, om er dan het wezenlijke van het Christendom aan op te offeren, en zich met die schim van het zelve te vergenoegen, die met de Kritiesche Wijsgeerte overeengebragt kan worden; indien zij al niet, mooglijk opregter en eerlijker, mooglijk ook enkel door de ingebeeldheid, aan dien leeftijd eigen, van geene hulpmiddelen, voor zwakken slechts te dulden, noodig te hebben; het geheel Christendom verwerpen. Of deugd en menschengeluk,*

niet in woorden, maar in de daad, voor het ons opvolgend Geslacht hier bij te winnen hebben, moge de aanvankelijke ervaring beslissen.

Ik weet zeer wel, dat vele achtingswaardige Mannen, wier ongeveinsde verkleefdheid aan Openbaring en Christendom ik geen oogenblik verdenk, tot nog toe van oordeel zijn, dat er een zeer goed gebruik van de Kritiesche Wijsgeerte ten voordeele van het Christendom te maken zij, en dat een JUNG (*in* STILLING'S Heimweh) *een* JACOBI (*in 't boekjen:* Wass muss ich glauben u.s.w.) *en anderen, dit werkelijk van sommige overwegingen van* KANT *gedaan hebben; maar behalven dat het mij, bij het nader onderzoek hunner redenen, toegeschenen heeft, dat zij bij dit hun oordeel meer gelet hebben op eenige bijzondere stukken*(*)*, die*

(*) *Zoo heb ik voor mij nooit levendiger de waarde en noodzaaklijkheid van de troostrijke Leer des Christendoms omtrent de Verzoening en Vergeving der Zonden gevoeld, dan toen ik bij* KANT *zoo streng betoogd vond, dat mijne gelukzaligheid enkel en alleen van mijne gelukzaligwaardigheid, en deze laatste weêr van mijne reine, zonder inmengsel van eenige zinlijke drijfveren betrachte, gehoorzaamheid aan de zedelijke Wet afhing. Het diepste en innigste gevoel mijns harten zei mij terstond, dat ik dan verloren was. Maar toen* KANT, *om mij ook den flaauwsten troost niet overtelaten, er mij bij zeide, dat waarschijnlijk nog nooit een eenig sterveling zoo rein zijn pligt betracht had, of immer betrachten zou, ja, toen dankte ik God, ik ontveins het niet, uit grond van mijn hart voor de genadige troostvolle ontdekking van zijn Evangelie. Was dit intusschen het doel van* KANT*? Zal dit over 't algemeen de strekking zijner Wijsbegeerte kunnen genaamd worden, en in de daad het resultaat bij het gros van derzelver beoefenaars zijn! Wat* KANT *zelf over* Verzoening *en* Vergeving van Zonde *in zijn* Relig. innerh. der gr. der bloss. Vern. *gezegd heeft, moge dit beantwoorden.*

de Kritiesche Wijsgeerte in een helderder daglicht gesteld heeft, *dan wel op den echten geest en de lijnregte strekking*, *die deze Wijsgeerte*, *als een geheel*, *aan den dag legt*, *en*, *naar de gronden*, *daar zij op rust*, *aan den dag leggen moet*; *vrees ik dat zij door deze hunne openlijke en onbepaalde aanprijzing*, *tegen hunne bedoeling*, *den Godsdienst van de Rede*, *in tegenoverstelling van die der Openbaring*, *en dus het Ongeloof aan alle eigenlijke Openbaring*, *lijnregt in de hand zullen werken*, *en eindelijk medeoorzaken zullen zijn*, *dat velen*, *en vooral het opkomend Geslacht*, *op de Openbaring en het Christendom*, *als eenen stelligen Godsdienst beschouwd*, *met verachting neder zullen zien. De vraag is hier toch niet*, *welk een nut de verlichte Christen*, *die*, *na grondig onderzoek*, *de Leer van Jesus en de Apostelen*, *met volle overtuiging van zijn hart*, *als Goddelijke Openbaring in den eigenlijksten zin*, *aangenomen heeft*, *uit de Kritiesche Wijsgeerte zou kunnen trekken*; *maar welk het resultaat van de beoefening dier Wijsgeerte bij jonge Lieden op onze Hoogescholen zal en moet zijn*, *indien de laatsten*, *die dan gewoonlijk door eigen onderzoek en met gegronde overtuiging het Christendom nog niet kennen*, *ongewaarschouwd en zelfs onder gedurige bemoediging en toejuiching van dezulken*, *die zij voor Christenen houden*, *en voor wien zij in hun hart eerbied koesteren*, *hunne geheele denkwijze naar de gronden dezer Wijsgeerte vormen; en dan kan ik tot hiertoe niet anders besluiten of zij zullen* ex professo *tot enkele voorstanders van den zoogenaamden Godsdienst van de Rede*, *ten koste van alle eigenlijk gezegde Openbaring*, *opgeleid worden; en daar dit beoefenen der Kritiesche Wijsbegeerte tot eene zekere hoogte nog altijd*, *behoudens hunne voormalige*, *bij hunne eerste opvoeding ingezogen*, *begrippen omtrent Openbaring en Christendom voortgezet kan worden*, *en het gevaar niet ontdekt wordt*, *voor dat het verstand en hart er reeds mede verzoend en voor*

gewonnen zijn, geloof ik ter goeder trouwe voor mij, dat het Christendom in de meest lijnregte aanvallers en bestrijders, die het immer gehad heeft, nooit geduchter vijanden heeft aangetroffen, dan de Kritiesche Wijsgeerte aan het zelve onder de hand verwekt. Zoo ergens, geldt, naar mijn inzien, hier het oude spreekwoord volkomen: Een valsch Vriend is gevaarlijker dan een openbaar Vijand. Hartlijk gaarn wensch ik, dat de ervaring mij van het tegendeel overtuigen moge. Tot hiertoe deed zij het tegendeel. Ik zag nog geen Jongeling, die met de Kantiaansche Wijsbegeerte ingenomen was, of hij sprak op eenen weinig eerbiedigen toon van de Openbaring. REINHARD *deelt ons de eigen ervaringen mede, en wij zullen in 't vervolg zien, hoe hij zelfs van oordeel is, dat dit niet anders zijn kan. 't Is waar, die eigen* REINHARD *is veel aan de Kritiesche Wijsgeerte verpligt en belijdt dit openlijk; maar men zal toch wel tusschen eenen ervaren* REINHARD *en onze Jeugd, zoo als zij gewoonlijk is, wanneer ze voor 't eerst eene Hooge - school bezoekt, eenig onderscheid willen toelaten, en erkennen, dat het geen voor den eersten van een uitgebreid nut kan zijn, aan de laatsten zeer wel tot een doodlijk vergift zou kunnen verstrekken.*

Zoo de volgende Brieven iets toe mogten brengen, om de strekking van het Kantianisme ter vernietiging van alle, eigenlijk gezegde, Openbaring duidelijk te maken, en den verraderlijken sluier, daar men deze strekking zoo kunstig onder poogt te verbergen, te helpen opligten, zou ik mij regt hartlijk verheugen. Wie zich gewillig in een' afgrond storten wil, dien hij kent, ga dan zijnen treurigen gang; maar mijn hart krimpt weg bij den ongelukkige, die zich ter goeder trouwe eenen veiligen wandelweg droomde, en den afgrond niet ontdekte, voor dat hij op deszelfe bodem ter nederlei.

In mijne aanhalingen uit KANT *en andere Hoogduitsche Schrijvers ben ik zeer getrouw geweest, en in derzelver vertaling heb ik mij, zoo veel maar eenigzins doenlijk was, naauwkeurig aan het oorspronkelijke gehouden, verkiezende zelfs liever, daar het een onderwerp betrof, waaromtrent alles dikwerf op één woord aankomt, om des noods eenen enkelen* germanismus *te laten staan, dan om gevaar te lopen van eene min letterlijke vertaling te leveren, en van ontrouw beschuldigd te worden.*

Voor het overige spreekt het van zelven, dat ik ieder volkomen vrij late om van mij te verschillen; maar niet minder, hoop ik, dat ik ook juist dezelfde vrijheid voor mij eisch en verwachte. Ik ben, na het ernstigst onderzoek, daar ik in staat toe was, der Kritiesche Wijsbegeerte, over 't geheel, niet toegevallen, en het staat mij, zoo als ik mij ten minsten verbeelde, vrij, dit openlijk te mogen zeggen. Zoo de Wijsgeerige verdraagzaamheid van den dag dit intusschen niet toe mogt laten, zal ik het mij getroosten moeten, en dit zal ik nog al ligt doen, daar ik doorgaans gewoon ben zoo mijn eigen pad voort te wandelen, tot dat rede en overtuiging, geen magtspreuken, en nog minder schimpen en razen, mij een beter aanwijzen. Wie de laatste wapenen gebruikt, beantwoordt men niet; men veracht hem alleen.

Eerste brief.

Aan Sophië.
Eerste brief.

Hoe gij, ook gij, Vriendin! kent, spreekt en droomt van KANT:
Sophië, gij? kan 't zijn! En dat op 't vreedzaam Land,
Omsloten van Natuur en door de Lente omgeven? -
Ach! is die dorre Leer de rust waard' van uw leven?

Waar schuilt de sterkte of troost, die zij u geven zal?
Ach! met uw' blik op God ontrooft ze u aan 't Heeläl,
Zij scheurt medogenloos den band, die u aan vrinden,
Die u aan 't wormpjen, aan den grasspriet kon verbinden!
Een Schepping zonder God[1], voor u, die, met een' God,
Den tijd en de eeuwigheid vereênde in uw genot,
En uit een wereld - ja, hoe vol dan ook van schimmen,
Toch staêg langs rozen tot de onstoflijke op mogt klimmen!
Sophië! al het heil, dat ooit uw hart omving,
Gij offert al dat heil aan een bespiegeling? -
Een vijand van uw rust deed u dien Wijsgeer kennen.
Geloof me, aan zo veel trots zal nooit uw ziel gewennen.
Wat wint gij, na de proef, in 't uitzicht, bij uw vlijt?
En met uw zielrust, ach! hoe veel zijt gij reeds kwijt!
Het zachte vrouwlijk hart moet reeds het denkbeeld belgen:
'Ik kan in mijnen wil den wil van God verzwelgen.
Ik kan hem dwingen, dat zijne Almagt, mij ter baat,
Ten zetel afstijge en haar' waereldtroon verlaat[2].'
'k Zou zoo veel dwaasheid zelfs geen antwoord waardig keuren,
Maar in uw' mond, Sophie! zou mij die taal doen treuren.
Verzusterd aan 't Heelal en zalig in dit lot,
Wat was met dit gevoel uw aanzijn zonder God?

Sophië, hier zijn beeld, zal 't rein gevoel bekoren,
Sophie, haar eigen God[3], is voor mijn hart verloren!
Wie KANT ten leeraar kieze, in waarheid of in schijn[4],
Leer' vroeg, of huichlen, of een prooi der wanhoop zijn.

Een prooi der wanhoop? Ja! Hoe? 'k zal door heel mijn leven
Belangloos naar de deugd, uit pligtgevoel slechts, streven;
Eene enkle drijfveer van geluk, die 't hart nog vleit,
Ontrooft aan mijne daad al hare zeedlijkheid;
Steeds zorgloos voor geluk en zonder ramp te vreezen,
Blijft hier mijn eenigst doel 't geluk eens waard' te wezen? -
Dan, daar het hoogste Goed, waarop mijn wensch slechts stuit,
Niet enkel waardigheid, maar ook geluk besluit,
En hier, waar mij natuur houdt aan haar wet verbonden,
't Geluk niet als gevolg wordt bij de deugd gevonden,
Eischt mijne Rede een' God[5], die mij mijn' wensch verleent,
Die dit verband eens legt en beiden eens vereênt,
Die, als mijn aanzijn in dit zinnenrijk zal enden
Mijn waarde in vast geluk, mijn deugd in heil doe enden? -
Sophie! is dit slechts deugd, wat KANT als deugd beschrijft,
Dan voel ik dat mijn heil iets zeer onzekers blijft,

En dat, bij elk besluit dat ik hier ooit moog vatten,
Ik nooit het waar geluk mij zelven waard' zal schatten.
Waar schuilt de stervling, die uit louter pligtgevoel
Zich altijd reine deugd bij alles stelt ten doel,
En staêg zich zelven, met een onbevlekt geweten,
Als wezen huldigt, als verschijnsel kan vergeten[6].?
Een KANT scheide in den mensch, zoo als Natuur hem gaf,
Den redelijken van den zinnelijken af;
Ach! de eerste, aan zinlijkheid, aan stof, noch tijd gebonden,
Wordt in zijn stelsel, maar op aarde niet gevonden;[7].
Hier is hij geest en stof, altijd op 't naauwst vereênd,
En 't mindre en meerdre is al wat hem zijn' prijs verleent;
Hier denkt, begeert, en werkt, door heel den loop zijns levens,
De mensch als reedlijk en als zinlijk wezen tevens.
De beste voelt nog steeds iets zinlijks in zijn' wensch,
De zwakste volgt zijn' lust nog staêg als reedlijk mensch. -
Maar ach! 't onzeekre zelfs wordt mij door KANT ontnomen;
Een wreede zekerheid doet mij hier alles schromen!
'Ligt, zegt hij[8]., heeft nooit mensch zijn' pligt zoo rein betracht,
Ligt wordt het nooit door hem op aard' zoo ver gebragt.
Hoe rein een offer hij den pligt ook poog' te brengen,
Iets zinlijks zal nog steeds zich in zijn drijfveer mengen.'

Dus mist, naar mate ik hier mij zelven meerder ken,
Mij staêg 't bewustzijn meer, dat ik hier deugdzaam ben,
En vruchtloos zoekt mijn hart nog in 't verschiet te hopen,
Ook daar staat mij ten troost geen enkel uitzicht open.
Bij al mijn eerbied voor den eens erkenden pligt,
Eén zeedlijk goede daad wordt nooit door mij verrigt -
En toch kan ik door deugd alleen 't geluk genaken;
Ik zie 't onmooglijke in, maar moet het mooglijk maken.
Hoe angstig wacht mijn hart dus van mijn waarde heul!
Getrouwheid met mij zelv' wordt hier mijn wreedste beul.

God! juist bij 't hoofdbelang van dit kortstondig leven,
Mijn deugd en mijn geluk, blijf ik in twijfel zweven!
Ach! vruchtloos heeft mijn ziel met de eerste zich gevleid,
De wet eischte onbepaald - mij boeide zinlijkheid!
Ik werp op beiden 't oog, en blijf hier hooploos treuren.
Ik kan mij zelv' 't geluk dus nimmer waardig keuren.
Mijn leven loopt in strijd en ijdle poging af,
Ik ril de toekomst aan - en wanhoop toeft bij 't graf[9].

Zo staart de Reiziger, bij 't eenzaam ommedolen,
Waar nacht en duisternis hem 't uitzicht houdt verholen,
En 't onweer telkens meer om zijne treden zinkt,
Een weiflend dwaallicht aan, dat in de verte blinkt.
Hij smacht naar redding en het schijnt hem voor te zweven.
Hij volgt het angstig na, door vrees, door hoop gedreven.
Inmiddels 't onweer barst met woede op eenmaal uit.
't Is louter bliksemstraal, waar 't scheemrend oog op stuit.
Een vuurstroom kaatst te rug uit afgrond en uit kolken.
Reeds brult de donder, kraakt en ratelt door de wolken.
Ach! moedloos rilt zijn hart de hagchlijke uitkomst aan.
In ieder donderslag hoort hij zijn nooduur slaan.
Aemechtig zinkt hij neer en voelt zijn krachten zwichten;
Maar 't vleijend vonkje schijnt op nieuw hem voor te lichten;
Nu schouwt hij 't aan zijn zij', dan op een' afstand weer;
Nu blinkt het in zijn oog, en ijlings is 't niet meer -
Dan, eensklaps houdt het stand en schijnt hem in te wachten;
Hij staart, voelt nieuwe hoop, en snelt met dubble krachten,
Tot dat hij ijlings in een' afgrond nederstort,
En 't laatste vonkje hoop met hem verzwolgen wordt.

Voor zoo veel dwaasheid, daar geen heil van is te hopen,
Sophië! zou uw hart zijn zoete rust verkoopen?
Wat zegt het, of ze in 't kleed der wijsbegeerte steek'
De onfeilbaarheid vertoon'[10], en onverstaanbaar spreek',
Zij leert toch niet te min, 't gezond verstand mistrouwen,
En op een sluitrede ons geluk en deugd te bouwen[11].

't Geen 't eerlijk, deugdzaam hart, dat op verbeetring doelt,
Zoo ligt beöordeelt, en zoo diep als waar gevoelt,
De duurste pligten, die ons hier aan Gade en Vrinden,
Aan Kroost, aan Vaderland, en zelfs aan God verbinden,
Boôn vaak 't wijsgeerig brein een onderwerp van twist,
En tot haar schande zag de Menschheid 't pleit beslist.
De deugd werd dikwerf door 't vernuft naar 't hart gestoken,
Maar altijd werd de deugd door 't hart op 't felst gewroken;
Het doolde ledig om, en miste, afgrijslijk lot!
Te midden van zijn' roem, hier, zielrust; daar, een God! -

'k Beken, 't klinkt schoon, de deugd hier om haar zelv' te minnen;
Maar 'k reken mij eerst regt haar' reinen tempel binnen,

Als, bij de rede, ook 't hart voor haar van liefde blaakt[12],
Zich zelven zalig voelt, en andren zalig maakt.
'k Ben dan ter englenhoogte in 't stof wel niet gerezen,
Maar 'k ben toch waarlijk mensch, juist wat ik hier moest wezen.
Mijn deugd zit dan, 't is waar, aan zinlijkheid nog vast,
Maar zij verstrekt ook nooit mijn' evenmensch tot last,
Zijn hart raakt bij haar' trots nooit voor mijn hart verloren,
Ik blijf bij al mijn deugd tot zijn geslacht behooren.
Een zinlijk meêgevoel, vol reine menschenmin,
Weeft ieders nooden in mijn eigen nooden in.
Zijn smart blijft mijne smart, zijn vreugd mijn welgevallen,
En 'k voel mij zalig in de zaligheid van allen.

Verstand en zinlijkheid vereend tot één geheel
En steeds onscheidbaar, viel de menschheid hier ten deel.
Ze is nimmer louter dier, nooit louter geest op aarde,
Maar altijd beî te gaêr - ook bij haar hoogste waarde.
De Rede wijst haar 't spoor tot eedler wereld aan,
De Zinlijkheid leent kracht om in dat spoor te gaan.

Vereenigd, zijn ze gids der Almagt hier; - gescheiden,
Kan geen van haar den mensch tot zijn bestemming leiden.
Beschouw het in de Jeugd, waar haar 't gevoel slechts vleit,
En in den Wijsgeer, dien alleen 't vernuft geleid.
Hoe zeer de weg verschil, door beiden hier gekozen,
Of hij door doornen voer' of langs een beemt van rozen;
Wat doel zich elk belove, in 't einde is de uitkomst één.
Men droomt door beiden zich in 't rijk der mooglijkheên,
Verzuimt de pligten, die tot onzen werkkring hooren,
En raakt voor de aarde en zijn bestemming hier verloren.
De ervaring redt de Jeugd en toeft haar in 't verschiet,
Maar 't eens vergood Vernuft verlaat zijn stelsel niet.

Sophie! als in den mensch, waar wij hem hier ontleden,
Verstand en zinlijkheid oorspronklijk zich bestreden,
Dan was hij, wat de Rede ook van zijne afkomst meld',
Van krachten, onderling vijandig, saamgesteld,
Die rustloos met zijn deugd en met zijn heil hier spelen,
't Afschuwelijkst geheel, gevloekt in al zijn deelen,

Misschien 't gedrochtlijk werk van 't lot, niet van beleid,
En zeker 't proefstuk niet van Gods almogendheid.

Hoe dwaas is 't, door betoog de waarheên op te sporen,
Die tot het wezen onzer reedlijkheid behooren!
Een HUME vinde voor 't bespieglend kunstverstand
Hier tusschen oorzaak en gewrocht slechts schijnverband;
Hij denkt des niet te min, hoe zeer zijn geest moog blinken,
Bij vuur aan branden, en bij water aan verdrinken
En zelfs het twijflen blijft onmooglijk voor zijn' geest,
Dat, waar hij werking ziet, geen oorzaak zij geweest.

Wie, die zijn zelfgevoel vernuftlend kan verdooven,
Zal op 't betoog: ik denk; dus ben ik; ooit gelooven?
Neen, die een waarheid, daar zijn deugd haar steun in vindt,
Aan meer of minder geest en schranderheid verbindt,
Vindt de overtuiging met zijn rein gevoel vervlogen;
't Geen hier het zekerst is, laat zich het minst betoogen.

God wrocht het in den aard van onze reedlijkheid.
Wie meer bewijs begeert, wordt van het spoor geleid,
En voelt het zeekre door 't onzeekre zich ontwringen.
De waarheid ligt te na voor zijn bespiegelingen.
't Gezond verstand ontdekt, ook bij den minsten lust,
Wat hier het hart behoeft tot zijn volkomen rust[13].

Die rust was eens uw deel bij 't onbevlektst geweten,
Als ge in den lommer van uw hoog geboomt' gezeten,
Volzalig in 't gevoel van uwe menschlijkheid,
Uw dagen telde bij 't geluk door u verspreid,
En zonder door 't vernuft den aard der deugd te ontleden,
Altijd te vreden waart met op haar pad te treden.
Uw hart, uw edel hart, was u een bron van vreud -
Nu wilt gij door 't vernuft vertwijflen aan uw deugd,
En door haar' reinen vorm hier angstig na te sporen,
Voor liefde, voor natuur, voor stil genot verloren,
Ten loon van zoo veel tijds, in zoo veel zorgs verkwist,
In 't eind'de ontdekking doen, dat gij haar zelve mist.

Sophië! blijf den waan der trotsche Rede vreezen.
Wees wat uw hart u zegt, en gij zult deugdzaam wezen,
Ach! om reeds geest te zijn, siert gij nog de aard' te zeer.
Geen hart, of 't knielt met glans voor zulk een menschheid neêr.
Ach! offer voor een deugd, geschikt voor hooger kringen,
Geen menschelijk geluk hier aan bespiegelingen!

Eindnoten:

(1) Zo lang de Wereld staat, en er overblijfselen der denkende en nasporende Rede van oude en latere Wijsgeeren tot ons gekomen zijn, heeft men, hebben de beste en diepdenkendste menschen, uit de Schepping tot den Schepper besloten, dat zegt: zij hebben uit het wijze, doelmatige, weldadige, ordenrijke en regelmatige der Wereld begrepen, dat dezelve niet anders dan eene wijze, goede, en almagtige Oorzaak kon hebben. De Rede berustte hier volkomen in, en het deugdzaam hart vond voldaanheid en werd door het beschouwen der Natuur tot den lof van derzelver Maker aangevuurd. KANT, schoon belijdende, dat dit bewijs, meer dan eenig ander, geschikt schijnt, om overtuiging in het menschlijk hart te verwekken, en dezelve te doen zegepralen over alle bedwelmende spitsvondigheden van de Twijfelarij en Godsverloochening, oordeelt echter dat het in de daad niets bewijst, althans dat het hoegenaamd op de goedkeuring van den doordenkenden Wijsgeer niet te rekenen hebbe. En wat geeft hij er voor in de plaats? Naar de uitdrukking der Kantianen, *een allerredelijkst geloof*, dat is: 'er is geen enkel bewijs voor het aanzijn van God; maar om praktiesche gronden, om der zedelijkheidswille, moet het, als eene allerredelijkste gedachte, alleen geloofd worden; zoo echter wel te verstaan, dat het voor onze deugd niet noodig zij, om aan God te geloven; integendeel, hij, die aan God niet geloofde, en echter uit zuivere achting de voorschriften der zoogenaamde praktiesche Rede opvolgde, zou juist de deugdzaamste zijn, dat is dus, hij, die een allerredelijkst geloof verwierp, zou de allerredelijkste zijn. En waartoe zal dit geloof nu strekken? Behoeft het de mensch? Is het voor zijne deugd, voor zijne zielrust, noodzaaklijk? Geenzins, want zonder het zelve zou men juist de reinste deugd hebben; en op zielrust te angelen, dit zou naar gelukzaligheid te staan zijn, 't geen alle zedelijkheid de hartader afsteekt. Wat dan? Het is zeer noodig, om in het stelsel van KANT het hoogste Goed te kunnen daarstellen, en eindelijk gelukzaligwaardigheid in werkelijke gelukzaligheid te doen uitlopen. De nood deed van achteren postuleren, wat men van voren had weggeworpen, althans had trachten weg te redeneren. Zie hier het oordeel van REINHARD (Voorrede voor zijn *Sijstem der Christ. Moral.*) 'er over:
‘Het is eene hoofdstelling der kritiesche Wijsbegeerte, dat 'er geen bewijs voor het aanwezen van God gevonden wordt, maar dat het belang van praktiesche gronden vordere, dat het alleen geloofd worde. De strenge afzondering der Theoretiesche Rede van de Praktiesche, welke door deze Wijsbegeerte ondernomen is geworden, bragt deze bewering zeer natuurlijk mede. Het is zeker niet te loochenen, dat de beschouwende Rede, van alle de behoeften van 't hart afgescheurd, niet in staat zij, om eene levendige overtuiging van het daarzijn Gods te kunnen gronden. Maar is zij in de natuur (werkelijkheid) dan zoo afgezonderd als in het stelsel (de Wetenschap)? Handelt zij daar zoo alleen en aan zich zelve overgelaten? En durft men haar, wanneer zij de overtuiging van God en van deszelfs aanzijn niet alleen voortbrengen kan, daarom alle verdiensten omtrent dezelve, en alle medewerking bij dezelve, ontzeggen? Zou deze tegenwerping aan de praktiesche Rede niet juist met hetzelfde regt gemaakt kunnen worden? Men stelle voor een oogenblik, dat de Wereld de doelmatige inrigtingen niet had, opwelke het, anders met regt geprezen, *physico-theologiesch* bewijs voor het bestaan van God rust; men neme eens aan, dat de Theoretiesche Rede in de uitwendige voorwerpen niets anders ontdekken kon, dan verwarring en tegenstrijdigheid. Zou men dan nog in staat zijn, om het aanwezen van God, enkel om dat het belang van zedelijke gronden het vorderde, te gelooven? zou de Praktiesche Rede dan toereikende zijn, om eene levendige overtuiging van het zelve te kunnen bewerken? Komt hier alles op haar alleen dan, zoo moest zij deeze overtuiging ongetwijfeld daar kunnen stellen; men moest, van alle de wanorde eens Chaos en van het gruwzaamste spel eens blinden toevals

omgeven, nog altijd, uit kracht van de Zedewer, het aanwezen van God *postùleren* kunnen. Maar ieder vrage zich, of hij hiertoe in staat ware? of zich; in dat geval, tegen de Atheïsten ook slechts het minste verdedigbaars liet inbrengen? Heeft intusschen het bloote *speculeren* der Theoretiesche Rede geen kracht, en het bloote *postuleren* der Praktiesche Rede geene klaarblijklijkheid (*evidentie*), zoo laten wij toch liever belijden, dat hier, zoo als overal, de een de andere niet ontberen kan; dat het redelijk Geloof aan God het gemeenschaplijk voortbrengsel van beiden zij, en dat de kritiesche Wijsbegeerte even zo groot onregt hebbe, wanneer zij de Theoretiesche Rede hier uitsluit, als men weleer had, toen men geloofde de Praktiesche niet noodig te hebben. Men noeme voor 't overige, wat de Theoretiesche Rede tot ware overtuiging van God, en ter staving van den Godsdienst bijdraagt, en bijdragen moet, zoo als men wil; men voere het onder den tijtel van bewijs, of onder eenen anderen, aan; daaraan kan weinig gelegen liggen; men sluite haar slechts niet uit, en stelle eene bewering daar, tegen dewelke zich het gemeen gevoel verklaart, en die van het bedorvene zo ligt misbruikt kan worden.'

(2). *Ihr seyd nicht seine* (*Gottes*) *Sklaven*, *sondern freye Mitburger seines Reichs. Selbst von Ihm seijd ihr nicht abhängig. Ihr nehmt die Gottheid auf in euern Willen*, *und sie steigt für euch von ihrem Weltenthrone herab.* FICHTE'S *Appell, gegen die Anklage des Atheïsmus, pag.* 116. Ik verwar voor 't overige geen FICHTE met een' KANT, en ik zou zelfs deeze woorden van den eersten hier niet bijgebragt hebben, indien, zelfs in ons Vaderland, geene Dwazen hem openlijk hulde gedaan, en als den Volmaker van KANT'S Leer toegejuicht hadden. Tot hoe veel dwaasheid heeft het Kantianisme tot hiertoe aanleiding gegeven! Als men de dolende riddersprongen van een' FICHTE, SCHELLING, en anderen, vooral de verklaring van het *Onze Vader* door SCHAUMAN naar Kantiaansche grondbeginselen, nadenkt; als men bij den eeuwigen strijd der Kantianen, en het onophoudlijk verwijt, dat zij zich onderling doen, van KANT niet verstaan te hebben, FICHTE ernstig hoort zeggen: 'Niemand kan de schriften van KANT verstaan, dan die vooraf de Kantiaansche denkwijs reeds medebrengt;' wie denkt dan niet aan het gezegde van den Apostel Rom. 1. vs. 22. '*Zich uitgevende voor Wijzen*, *zijn ze dwaas geworden.*'

(3). Om hier niet te gewagen van alle de razernij over het *ik* en *niet ik*, *het vrije*, *zelfdadige*, of *absolute transcendentale*, *zich zelven zettende*, *ik*, daar de Kantianen onderling zoo zeer in verschilden, schoon zij beweerden, dat het tevens de wet was voor alle denkende wezens, in de Duitsche Kantiaansche schriften uitgestoten; om niet te spreken van de tegenstrijdigheid, daar KANT zelf hieromtrent in vervallen is, leerende op de eene plaats (*Metaph. der Sitten pag.* 26.) 'dat het volstrekt onmooglijk zij, in een eenig geval te weten of men de zedelijke Wet in derzelver reinheid betracht hebbe;' en op de andere (*Crit. der prakt. Vern. pag.* 64 *in fin.*)' 'dat het ten allen tijde in ieders vermogen sta, om aan het kategoriesch gebod der zedelijkheid te voldoen;' zij het genoeg, hier aantemerken, dat de Koningsberger Wijsgeer geen zedelijk Voorschrift gelden laat, dan 't welk de Rede zich zelve geeft, verklarende alle echte zedelijkheid, zonder deeze eigen wetgeving (*autonomie*), stellig voor onmooglijk. Zoo dra dus de wil door iets anders, dan door zich zelven, bepaald wordt om iets te doen, al was het ook door den Wil van God; zoo dra het voorwerp van de daad belang verwekt (bij voorbeeld, wanneer een deelnemend hart er genoegen in vindt, om gelukzaligheid om zich heen te verspreiden, en zich in de tevredenheid van anderen, in zoo ver zij zijn werk is, te verheugen, heeft dit, hoe lievenswaardig ook op zich zelven, toch geene zedelijke waarde, en verdient zelfs geene hoogachting. *Metaph. der Sitten pag.* 10.) of het uitwerksel van dezelve, hoop of vrees, gelukzaligheid of rampzaligheid; in één woord, zoo dra iets, buiten de daad zelve, interesseert, noemt KANT dit vreemde Wetgeving (heteronomie), en beslist, dat zij alle zedelijkheid verwoest. De mensch is dus zijn eigen God, wat zijne pligten betreft. Hij geeft zich zelven de Wet, en erkent hier niemand boven zich.

(4). Ik doel hier op het aantal van de zulken, die, uit eenen zekeren hoogmoed, gaarn het gevolg van een groot Man helpen vergrooten, en thans hunne *kantomanie* wel voor Wijsbegeerte wilden zien groeten. Mooglijk zijn 'er ook eenigen van de Duitsche Godgeleerden onder te rekenen, die, naar den roem van Wijsgeer en Theologant beiden staande, alle hunne vlijt in 't werk stelden, om de Kritiesche Wijsbegeerte met de Openbaring te vereenigen, huichelende nu eens omtrent de eischen van het Kantianisme; dan weer omtrent het gezag eener goddelijke Openbaring; maar altijd met zulk eenen ongelukkigen uitslag, dat het koel en onpartijdig Nakroost moeite zal hebben, om het geen hieromtrent gebeuzeld is, aan een gezond hersengestel toe te schrijven. Die met de, of meer angstige pogingen van eenen AMMON, SCHMID, TIEFTRUNK, en soortgelijken; of meer luchtige en het karakter van JEZUS honende uitleggingen van een' ECK en PENZEKUFER, bekend zijn, zullen mij hier genoeg verstaan.

(5). Wat eerst met zoo veel moeite weggeredeneerd wordt, wordt ten laatsten met even veel moeite weder opgenomen, om het hoogste Goed te kunnen daarstellen. De mensch kan dus nooit tot

het geluk, zelfs door de deugd niet, komen, of hij behoeft een' God; maar tot de deugd, die toch een even wezenlijk bestanddeel van het hoogste Goed is, wel. Onderwerping en gehoorzaamheid aan den wil van God is hem hieromtrent zelfs zeer nadeelig, dewijl ze, gelijk wij gezien hebben, uit haare natuur alle zedelijkheid aan onze daden ontrooven. En dit zal eene Zedeleer voor 't Menschdom zijn? De zinnelijke mensch zal zijne liefste neigingen en lusten uit eerbied voor den pligt, zonder uitzicht op eenige belooning, zonder zelfs op de rust te mogen zien, die deszelfs getrouwe betrachting nooit nalaat in het hart te verwekken, overwinnen? Zoo dra ik hem aan kan toonen, dat hij, door aan zijne lusten bot te vieren, zich vroeg of laat in ellende moet storten; dat hij, integendeel, door ze te overwinnen, hoe hard en pijnlijk die strijd dan in 't begin ook zijn moge, waarachtig het geluk nader komt; zie ik ten minsten kans, om hem tot den moeilijken en onaangenamen zelfstrijd aan 't werk te krijgen; maar wanneer ik hem vooraf moet zeggen, dat deugd hier hoegenaamd in geen verband met geluk staat; dat hij enkel den pligt om den pligt moet betrachten, en dat het zelfs zeer mooglijk zij, dat hij 'er diep ellendig door worde, maar dat, al wist hij dit ook zeker, hij nog altijd, zonder op eenig gevolg van zijne daad, het zij dan geluk of ellende, het zij dan voor dit, het zij voor het toekomend leven, te mogen zien, zijn' pligt moet betrachten, zie ik, zoo ik opregt wil zijn, 'er waarachtig geen kans hoe genaamd toe. En zeker, wie gelooft, dat de Zedekunde, op die wijze geleerd, vele aanhangelingen zal verwerven, moet een ander menschdom kennen, dan mij tot nog toe op deze aarde voorgekomen is. Men heeft met de Mystieken gespot, dewijl zij leerden, dat men bij de liefde tot God, hoegenaamd zijn eigen geluk of ougeluk niet; aanmerking mogt nemen, of, om het met de woorden van FENELON (*Explic. des maxim. des Saints sur la vie interieure*) uit te drukken a '*que les ames des justes*, *si Dieu vouloit les faire souffrir loin de lue toutes les peines de l'Enfert pendant toute l'éternité*, *ne l'aimeroient ni le serviroient pas avec moins de fidelité*; maar is het gevoelen van KANT waar, dan zie ik hier geen wezenlijk onderscheid. Men stelle slechts, voor God, de voorschriften der praktiesche Rede. Beider gevoelen is even zeer tegen de menschelijke natuur aan. Zoo waar is het, dat de ziekten van den menschelijken geest op zekere tijden, schoon dan ook onder eene andere gedaante, te rug keeren.

(6). KANT onderscheidt de dingen in *noumena* (Verstandswezens, gedachtendingen) en *phoenomena* (Verschijnsels, zinnenwezens). Den Mensch, in zoo verre hij tot deeze Zinnewereld behoort, noemt KANT *Verschijnsel*; in zoo verre hij tot de intelligibele wereld behoort, *Verstandswezen.* Nu, als schoolwijsheid moge deze scheiding gelden, maar in de Natuur bestaat die mensch niet, en in de Zedekunde is hij een onding.

(7). In de daad de mensch van KANT is de mensch niet, zoo als hij hier op aarde gevonden wordt. Van hier dat het terstond in de oogen valt, dat eene Zedekunde, die enkel den mensch, als Verstandswezen beschouwt, in aanmerking neemt, voor hem, zoo als hij hier op aarde gevonden wordt, waar nooit de Zinlijkheid alleen, nooit de Rede alleen, in hem werkt, maar altijd beiden op het naauwst en onafscheidbaarst verëenigd, volstrekt niet berekend is. Ik ben niet voor spotternij, als men over ernstige onderwerpen spreekt; maar als men het overdrevens hieromtrent in de Kritiesche Wijsbegeerte indenkt, kan men niet nalaten om het komiek gezegde van NICOLAÏ hier zeer gegrond te vinden. 'De Wijsgeeren, zegt hij, schrijven de reine Zedewet den menschen *van voren* voor; maar de lieve God heeft, geheel tegen den wensch der Kritiesche Wijsbegeerte, de menschen ook de neigingen ingeplant, welken, men moet het bekennen, dikwerf *van achteren* de reine Zedewet aanvallen. Om nu van dezen aanval los te worden, hebben de Kritiesche Wijsgeeren, kort en goed, *van voren* op nieuw de wet gemaakt, dat de neigingen met de zedelijke handelingen volstrekt niets te doen zullen hebben; zoodanig, dat als iemand uit neiging zedelijk goed handelt, het niet zeedlijk goed gehandeld zal zijn, enkel om dat het naar eene andere Wet geschiedt, dan die, welke *van voren* de Kategorie Kategoriesch voorschrijft.' (*Leb. und Mein. S. Gundiberts Erst. Abschn. pag.* 31 *in de noot.*)

Intusschen maakte de beschouwing van den mensch, zoo als KANT hem opgeeft, den eedlen REINHARD treurig. Zie hier hoe hij 'er zich in zijne reeds aangehaalde Voorrede over uitdrukt, en men beslisse met hoe veel grond: 'Ik kan niet loochenen (zegt hij) dat de beschouwing van het geen de Kantiaansche Wijsbegeerte voor den reinen vorm van ons wezen verklaart, altijd eenen zeer treurigen en nederslaanden indruk op mij gemaakt heeft. Is de grondschets onzer natuur, zoo als deze Wijsbegeerte haar geteekend heeft, waar, dan schijnen wij meer het rhapsodiesch, uit kwalijk verbonden, en met elkander strijdende krachten te zamengesteld, werk van het toeval, dan het meesterstuk eener scheppende Wijsheid te zijn. Een wezen, dat door zijne voorstellingskrachten geheel binnen de ervaring bepaald is, en zich niet boven de grenzen van dezelve wagen durft, zonder, ten eenenmaal onvermijdelijk, in het land der droomen te geraken; dat echter, desniettegenstaande, onder deze voorstellingskrachten eene, bijna

teugellooze, Phantasie, en eene Rede bezit, welke deze grenzen hoe genaamd niet erkennen, waarvan inzonderheid de laatste louter voorstellingen vormt, die al het zinlijke overstijgen, zich verheft tot aan het oneindige en onbegrensde, en bijna onvermijdbaar bestemd is, om hare *ideën* met de werkelijkheid te verwisselen; - een wezen, dat eene zedelijke Wet in zich draagt, welke eene onbedongen gehoorzaamheid vordert, en elke inaanmerkingneming van eigen voordeel onbepaald als onwaardig verwerpt; dat intusschen, benevens deze Wet, neigingen heeft, welken dit voordeel even zoo noodwendig zoeken, zich overal inmengen en medewerken, en het twijfelachtig maken, of immer een eenig mensch, sedert dat 'er menschen gevonden worden, zelfs in een eenig geval, deze zedelijke Wet rein gehoorzaamd hebbe; - een wezen, dat, om toch uit regt tegenstrijdige eigenschappen te zamengesteld te zijn, een radikaal kwaad (*böses*) in zich heeft, maar tot de onbedongen *ideën*, welke slechts door de uiterste poging der zich zelve kritieserende Rede voor iets louter onderwerplijks (*subjectives*) hebben kunnen erkend worden, door zijne zedelijke behoeften weder te rug gedwongen wordt, en ze nu toch als iets werkelijks en voorwerpelijks (*objectiefs*) gelooven moet; zulk een wezen is toch waarlijk een, in den hoogsten graad slecht georganiseerd, met zich zelven doorgaans onëenig, en in ieder opzicht beklagenswaardig Geheel. En dit zou de oorspronklijke vorm van ons wezen zijn? Zoodanig ware onze natuur in haren grondäanleg geheeld? Bij zulk eenen toestand zou niet elk zich zelven en zijne arme medebroederen met medelijden aanzien? En deze, met zich zelve zoo strijdige, zich bijna onvermijdelijk misleidende, Rede zou toch ook weder dat grenzenloos vertrouwen, die verhevene lofspraken, die, bijna zou men moeten zeggen, vergoding verdienen, welke de Kritiesche Wijsbegeerte haar toekent en wedervaren laat? Dan, het is uit de hoofdbezigheid, daar deze wijsbegeerte zich met eene zoo groote inspanning aan toewijdt, zeer begrijplijk, waarom zij juist zulke *resultaten* (uitkomsten) vinden moest. De naauwkeurigste ontleding van ons wezen, eene ontbinding van het zelve in zijne eerste bestanddeelen, maakt deze bezigheid uit; want zonder eene zoodanige *analijse* is het niet mooglijk, den reinen vorm van het zelve, van alle stof ontbloot, daar te stellen. Maar nu ligt het in den aard van eene zoodanige operatie, dat men, als men ze behoorlijk uitvoert, op louter dingen komen moet, die zich onderling tegenstaan. Deelen van verschillende natuur, die bij eene gelukkige vermenging een schoon harmoniesch geheel vormen, en door middel van de tederste verbindingen zich in elkander verliezen, verschijnen niet enkel als verscheiden, maar zelfs als strijdig en onverdraaglijk, als elkander tegengesteld, zoo dra men ze scheidt, zoo dra men de fijne, alles vermiddelende overgangen, door welken zij tot elkander gebragt, en in elkander gesmolten waren, door ontleding wegneemt, en ze zoo rein mooglijk van elkander afzondert; het wordt op het laatste onbegrijplijk, hoe zij in de vorige zamenvoeging zoo vreedzaam naast elkanderen zijn, en zoo naauwkeurig zamenstemmen konden. De chemiesche ontbinding van ieder ligchaam kan dit ophelderen. De elementen, welke door de in 't werk gestelde proef voortgebragt worden, schijnen het vorige ligchaam in 't geheel niet meer te zijn; ze zijn zich in even dien graad onderling ongelijk en tegengesteld, in welken de bewerkte scheiding nauwkeurig en rigtig is. Durft men, zich derhalven verwonderen, dat de scherpzinnigste ontbinding, die immer met de menschlijke natuur ondernomen is geworden, een gelijk gevolg gehad heeft? dat hare krachten, welke in derzelver natuurlijke verbinding onderling elkander ondersteunden, matigden, en zich in elkander verloren, gedurig heterogener en vijandiger verschenen, hoe meer derzelver verwikkeling uit elkander gelegd, derzelver kunstvolle versmelting gestoord, en ieder in hare eigendommelijke natuur, en afgezonderden werkingsaard, daargesteld wierd? Nog nimmer is 'er eene Wijsbegeerte geweest, in welke de *antinomiën* (dus noemt KANT stellingen, welker aanneming en ontkenning op even bondige en onverwerpelijke gronden steunt) zoo menigvuldig waren, als in deze. Dit kon niet anders zijn. Een, in zeker opzicht, algemeene strijd van onze krachten, een aard van krijg van allen tegen allen, moest op die wijze ontstaan, zoo als men ze hier van elkander gescheiden, en alle derzelver voegen en verbindingen opgelost heeft.'

Tot hiertoe REINHARD. En in de daad, hoe vele krachten zijn 'er niet in de natuur, die, van elkander afgezonderd en elk alleen beschouwd, volkomen tegen elkander strijdig schijnen, en toch, door hare verwonderlijke vereeniging, de vereischte, juist doelmatige, werking voortbrengen? Wie herinnert zich hier niet aan de zwaarte- en middenpuntschuwende-kracht der hemelsche Ligchamen. De eerste dezer krachten, alleen beschouwd, zou hunnen loop volstrekt moeten afbreken, terwijl ze, in vereeniging met de andere, juist even noodzaaklijk wordt, om hen de, hun voorgeschreven, baan te doen afleggen, en te brengen, waar de eeuwige Wijsheid oordeelde, dat ze zijn moesten. Met den mensch is het niet anders. Die hem, niet op zijn studeercel, maar in de natuur naspoort, zal bevinden, dat bij hem niet minder de juiste verëeniging van de, op zich zelven beschouwd, meest strijdige krachten, en niet deze of gene

geïsoleerde kracht alleen, de gewenschte, naar zijne natuur en naar zijnen aanleg berekende, uitwerking voortbrengt. De mensch van KANT is dus in de daad de mensch niet, zoo als hij hier op aarde gevonden wordt. Eene Zedekunde voor zulk een Ideäal, voor zulk een gedachtending, dus berekend, is even hersenschimmig, even zeer louter dorre bespiegeling, als het Wezen zelf is, daar ze voor verstrekken moet.

(8). *Vielleicht mag nie ein Mensch seine erkannte und von ihm auch verehrte Pflicht ganz uneigennützig* (*ohne Beijmischung andrer Triebfedern*) *ausgeübt haben*; *vielleicht wird auch nie einer beij der grössten Bestrebung so weit gelangen.* KANT'S *vermischt. Schrift. B.* 3. *pag.* 197. En echter hangt mijne gelukzaligheid van mijne gelukzaligwaardigheid af, en deze laatste van mijne reine, zonder inmengsel van zinnelijke drijfveren betrachte, gehoorzaamheid aan de zedelijke Wet? Eene wanhopige Leer in de daad! Men werpt de gelukzaligheid eerst weg; naderhand wordt men gedwongen, om ze in 't begrip van 't Hoogste-goed weder op te nemen, en dan een *Deus ex machina* te postuleren, om ze werkelijk daar te kunnen stellen.
Desniettegenstaande verbood men de menschen, om bij hunne pligtbetrachting eenen enkelen blik op haar te werpen, en daar men gevoelde, dat zij het toch niet zouden kunnen laten, wilde men liever niet beslissen, of 'er ooit eene werkelijk goede daad op aarde uitgevoerd ware, dan de gestrengheid eener onbewijsbare vordering verzachten. Het is bekend, dat deze Rigorismus (gestrengheid) met de daaraan verbonden, in 't oog springende, inconsequentie zelfs scherpzinnige vrienden van de kritiesche Wijsbegeerte gestooten hebbe. Men heeft hierom alle middelen aangegrepen, om weder in te palmen en bij te helpen.
De marktschreeuwers van onfeilbaarheid mogen deze inconsequentie loochenen, en daar zij, als gepraedestineerde Kantianen, alles duidelijk en consequent vinden, met FICHTE tot ons arme Ongewijden zeggen: 'Niemand kan de schriften van KANT verstaan, die niet vooraf de Kantiaansche denkwijze medebrengt;' of met REINHOLD: 'Om de grondstellingen van KANT re verstaan, en uitgemaakt en bewezen te vinden, hiertoe kan men slechts door het raden naar den zin geraken, en het gelukken van deze moeite van raden hangt, ook bij den meestbevoegden wijsgeerigen geest, nog altijd van toevallen af;' wij zullen ons met ons gezond menschenverstand vertroosten moeten.

(9). Zeg ik hier iets te veel van de rampzalige onzekerheid, daar de Kantiaansche grondstellingen onmiddelijk henenvoeren? Men denke het straks aangehaalde gezegde van KANT na, dat 'er mooglijk nimmer op aarde een sterveling geweest zij, die, het geen hij als pligt erkende, rein, dat is, zonder eene bijkomende neiging, vervulde, en 'er zulk een mensch waarschijnlijk ook nooit gevonden zal worden. Wat vloeit hier onmiddelijk uit voort? Dit; dat geen sterveling ooit bevoegd kan zijn, om zich voor deugdzaam te houden, want hij kan nooit met zekerheid beweren, immer, ook maar eene eenige zedelijk goede daad verrigt te hebben, en even min zich vleijen het zoo ver in 't vervolg, ook bij de ernstigste pogingen, te zullen brengen. En toch kan hij alleen door deugd de gelukzaligheid waardig worden; ook van deze waardigheid kan hij dus nooit overtuiging bekomen; hij bevindt zich in opzichte van de beide gewigtigste aangelegenheden van zijn gansche aanzijn, in opzicht tot zijne dengd en tot zijne gelukzaligheid, in eene onzekerheid, daar hoegenaamd geen uitweg op te vinden is. Zie REINHARD *Mor. Sijst.* 2 *Band* 103*de en* 104*de pag. in de noot.*
Zie daar het gevolg van het isoleren der deugd. Zeker men kan dit in een stelsel ligt doen; maar in den mensch zal men haar vergeefs zoo zoeken. KANT wordt hier ook door de natuur zelve zoodanig tegengesproken, dat een onpartijdige het gedrongene van zijn betoog: 'dat de zalige bewustheid van deugdzaam gehandeld te hebben, voor geene gelukzaligheid te houden zij,' terstond inziet. Deugd is gewis aan het zinnelijk geluk dezer Aarde niet verbonden. Zij staat niet lijnregt in verband tot de goederen van dit leven; maar zij is des te naauwer verbonden met de tevredenheid van 't hart en de rust van 't geweten, eene gelukzaligheid, die juist voor edele harten de grootste, en, als *conditio sine qua non*, de eenigste is.

(10). Dat onfeilbaarheid in de aanmatiging en onverstaanbaarheid in de daad twee karaktiserende eigenschappen der kritiesche Wijsbegeerte zijn, zal ieder onpartijdige erkennen moeten, die, aan den eenen kant, weet, hoe nimmer eene eenige wijsgeerige School, zoo der Ouden als Nieuweren, zich met zulk een onbepaald zelfvertrouwen in het bezit beweerd hebbe van algemeen geldende, apodiktiesche en onwederlegbare beginselen; en, van de andere zijde, ziet, hoe geen School, tot op dit oogenblik toe, minder eenig met zich zelve geweest zij, zoodanig zelfs, dat 'er niets gemeeners in aangetroffen worde, dan de Hoofden 'er van zich onderling te hooren verwijten, van den Meester niet verstaan, en den geheelen geest zijner Wijsbegeerte misgezien te hebben. Intusschen kan de wijze aanschouwer deze voorgewende onfeilbaarheid veilig houden voor het geen zij is. Hij bepaalt wel niet *van voren*, hoe de ervaring alleen mooglijk zij; maar

daarvoor neemt hij met te meer leergierigheid de lessen der ervaring gretig aan, en dit doet hem, bij al 't geschreeuw van dezen of genen dolenden Ridder der nieuwe Wijsbegeerte, den wijzen WYTENBACH gerust nazeggen! 'Steeds zijn de menschen met alles, wat nieuw is, ingenomen. Hoe vele Leerstelsels zijn niet door de Grieken uitgedacht, van welken geen zoo gering was, of deszelfs Uitvinder wierd voor den eenigen Uitvinder der Waarheid opgehemeld? Hoe vele Secten hebben in de middeneeuw niet plaats gehad; ieder werd door zijne aanhangers met bijzondere namen, als *Angelicus*, *Seraphicus*, *Irrefragabilis* enz. als eene Godheid geëerd; doch eene Godheid van korten duur, die welhaast door eene nieuwe opvolgende wierd uit den weg geschoven; en ook deze werd eindelijk mede oud en stierf. Dusdanige kluchten hebben onze voorouders gezien, wij zien die nog, en onze nakomelingen zullen die zien. Wijze toekijkers weten, dat het een spel is; onbezonnen Lieden wanen, even als de kinderen in een schouwspel, dat zij waarheid zien, worden weggesleept, en schreeuwen uitzinnig, dat nu eerst de waarheid ontdekt is.' *In Epist. ad* P.G. VAN HEUSDE, te vinden voor het *Specimen criticum in Platonem* van den laatstgen. Schrijver.

(11). Zoo zegt KANT, dat HUME, wanneer hij, (zoo als toen toch algemeen geschiedde) de voorwerpen der ervaring voor dingen aan zich zelven nam, volkomen gelijk had met het begrip van eene oorzaak voor bedrieglijk en valsch blindwerk te verklaren. De Koningsberger Wijsgeer was de eerste, die hem hierin wederlei, en dus, naar zijn zeggen, een volkomen *scepticismus* voorkwam, door de dingen op zich zelven (*noumena*) te onderscheiden van derzelver verschijningen (*phoenomena*), die wij door de ervaring kennen kunnen, en daar het begrip van oorzaak wezenlijk en reëel door wordt. Wat volgt hier uit? Dit, dat allen, die uit de Schepping tot eenen Schepper besloten, dwaas deden, en de Atheïsten hier alleen gelijk hadden; dus, dat die vóór KANT in eenen God geloofden, Gekken waren, die zonder den minsten grond het deden; die Hem verloochenden, Wijzen waren, die op onwederlegbare gronden bouwden. Intusschen bleef het, vóór KANT, aan 't gezond verstand onmooglijk om aan eene uitwerking te denken, zonder tevens aan eene oorzaak te denken, en het zal, zoo lang de Rede nog Rede is, ook wel zoo blijven. Genoeg, dat men uit dit kleine staaltjen zien kan, hoe ongerijmd het zij, de wezenlijkste stukken, die onze deugd en gelukzaligheid betreffen, van een kunstbetoog of spitsvondige sluitrede te laten afhangen.

(12). De eerlijkste en ijverigste Aanhangers van KANT hebben dit zelven moeten bekennen. Zie hier onder anderen de woorden van den Hoogleeraar KRUG (*Berl. Monatschr. Nov.* 1796.): 'Het praktiesch Redegeloof, als een stuk van 't Moraalsijsteem, en te gelijk als een bloot voorwerp (*gegenstand*) van 't abstrakt denken, kan bij geen eenig mensch, zelfs bij den Wijsgeer niet, werkzaam zijn; maar moet volstrekt een geloof van 't harte worden, of in het gevoel overgaan, dewijl anders geene Godsdienstige gezindheid, of eene bepaling van den wil door deze gezindheden, mooglijk is.' MOSER had dus zoo geheel geen ongelijk, toen hij in zijne *Phantasiën Th.* 3. *pag.* 58. schreef: 'In ons geheel leven hebben wij geen getrouwer vrienden, dan onze neigingen en hartstochten, en wie zijn dierbaar *ik* onderzoekt, zal bevinden, dat zij aan de deugd de grootste diensten bewijzen. Niet eene poging om zijne neigingen uit te rooijen ('t geen zeer onwijsgeerig, en eene zijlingsche beschuldiging van de Wijsheid en Goedheid van God is) maar aanhoudende oefening om zijne Rede zoodanig te versterken, dat zij, met eene zekere gemaklijkheid, over de neigingen heersche, is het voorschrift van alle ware, op de menschlijke natuur gegronde, Wijsbegeerte.'

Het gevoelen van KANT heeft hier ook zoodanig de natuur en ervaring tegen zich, dat hij mooglijk nergens met zich zelven meer verlegen is, en den onpartijdigen waarheidszoeker deze verlegenheid onmooglijk ontsnappen kan. Of is het geene stellige tegenspraak, wanneer hij nu eens leert: 'dat de neigingen zoo weinig eenige volstrekte waarde bezitten, dat het veelmeer de algemeene wensch van ieder redelijk wezen zijn moet, om 'er geheel van bevrijd te zijn;' (*Metaph. der Sitten pag.* 65; in de daad eene Leer, den grooten Wijsgeer onwaardig, wijl de mensch, zonder neigingen, op zou houden mensch te zijn.) dan weer: 'dat de Liefde een onontbeerlijk vervullingsstuk (Ergänzungsstück) der onvolkomenheid van de menschelijke natuur zij, wanneer het niet bloot op voorstelling van pligt, maar ook op de betrachting van denzelven aankomt, zoo, dat op het gebod des pligts, als drijfveer, zonder dat 'er de liefde bijkome, wel niet zeer veel ter betrachting te rekenen zal zijn.' *Vermischt. Schrift. B.* 3. *pag.* 270. Ik twijfel geen oogenblik, of de Kantianen zullen dit met subtiliteiten weêr pogen te redden; maar voor het gezond verstand zal het desniettemin altijd een raadsel blijven, hoe men wenschen kan, geene neigingen te hebben, en echter, zonder liefde (die bij mij eene neiging is) op de betrachting van de zedelijke Wet, daar alle mijne waarde en geluk van afhangt, hoegenaamd niet te rekenen zij. Of zou het zijn om dat het wezen van een Kantiäan meer in het *speculeren*

dan in het *betrachten* gelegen zij? De losbandige levenswijs van vele Helden uit deze school (zoo in Duitschland als hier) vergeleken met derzelver strenge beginselen in de Theorie, schijnt niet weinig voor deze oplossing te pleiten.

(13). Een KANT zelf moet dit belijden! 'Als 't gemeen verstand' (zegt hij *Metaph. der Sitten pag.* 22) 'alle zinnelijke drijfveren van praktiesche Wetten uitsluit, wordt het in dat geval zelfs subtiel, het zij het met zijn geweten, het zij het met andere aanspraken, in betrekking op dat geen, wat regt heten moet, schikaneren, of ook de waarde der daden, tot zijn eigen beleering, opregt bestemmen wil; en, 't geen het voornaamste is, het kan in het laatste geval zich even zoo goed met de hoop streelen van het naauwkeurig te zullen treffen, als het zich immer een Wijsgeer beloven mag; ja, het is bijna nog zekerder hierin dan zelfs de laatste, wijl die toch geen ander beginsel, dan het gemeen verstand, hebben kan, maar zijn oordeel door eene menigte vreemde, niet tot de zaak behoorende, overwegingen ligt verwarren en van de regte strekking afwijkend maken kan.' Te regt zegt hier, dunkt mij, NICOLAÏ *l.c.:* 'Daar, naar het oordeel van den Meester der kritiesche Wijsbegeerte, den weg van 't gezond verstand te gaan, in de Zedekunde zekerder is, zoo kan men wel, zonder subtiele theorie in aanmerking te nemen, dezen weg bewandelen. Intusschen zou het gezond verstand zich hier eenigzins kunnen verwonderen, hoe het toch toega, dat de *Wijsgeer van voren* door vreemde, tot de zaak niet behoorende, overwegingen de beoordeling der gewigtigste voorwerpen van de moreele waarde der daden, ligt zou kunnen verwarren. Want door middel van de *Logica* is 't hem niet geoorloofd dit te doen, en in gevolge van eene *wet der praktiesche Rede van voren* kan hij het toch ook niet doen.'
Over 't algemeen verdient het door den eerlijken waarheidzoeker niet voorbij gezien te worden, dat de allerspeculatiefste koppen, in hunne bedaarde oogenblikken, het gemeen of gezond verstand het grootste regt hebben laten wedervaren. Hoe is het dan mooglijk, niet om ter oefening van 't verstand veel met afgetrokken bespiegelingen op te hebben; maar om 'er onze wezenlijkste belangen op te bouwen? Hoe is het mooglijk, vraag ik nog eens, dat, bij voorbeeld een REINHOLD, toen nog een voorvechter van het Kantianismus, terwijl hij geheel op dorre, afgetrokken, speculatie afgaat, dit getuigenis van het algemeen gevoel moet afleggen: 'De menschheid ware 'er euvel aan geweest, wanneer zij haare onontbeerlijkste overtuigingen aan raisonnerende redegronden (*räsonnerenden vernunftgründen*) verpligt had moeten zijn. Welke nadeelen zoude niet menig speculatief Wijsgeer zich zelven en anderen door zijne handeling toegebragt hebben, indien hij niet door tegengestelde, sterker werkende, overtuiging des gevoels gedwongen geweest ware, om tegen de zeldzame grondstellingen zijner speculatie te handelen. En wat zouden Godsdienst en Zedelijkheid het menschlijk geslacht gebaat hebben, indien derzelver weldadige gevolgen niet even weinig van de kennis hunnes wezens hadden afgehangen, als de werkingen des lichts op onze oogen van onze meeningen over deszelfs oorspronkelijke gesteldheid.'
Spreekt dus een Kantiäan over de waarde van het algemeen gevoel in betrekking tot die der Wijsgeerige speculatie, houden wij ons dan gerust aan het eerste. Misgunnen wij den Wijsgeer zijne *bespiegelingen van voren* niet; bewonderen wij zelfs in een ledig oogenblik zijne spitsvondige schranderheid; maar hoeden wij ons, als voor den dood, om 'er immer ons geluk op te bouwen, en roepen wij alle Jongelingen, op welken wij eenigen invloed hebben, onophoudelijk met PRIESTLEY (*Lessen over de Geschiedk.* 1 *D.* 1 *Les*, *pag.* 24.) toe: 'Een mensch van genoegzame bekwaamheden en een vriend des menschdoms kan zich op niets waardigers toeleggen, dan op geschiedkundige Gebeurtenissen, dewijl zij de eenige grondslag zijn, waarop menschen, welke denken, en zich niet door hunne verbeelding laten wegslepen, eenig besluit kunnen bouwen. Onderstellingen, welke op bewijzen *a priori* rusten, kunnen minst van allen geduld worden. Opmerkzaamheid en ondervinding zijn hier de eenige veilige Leidslieden.

Tweede brief.

Aan Sophië.
Tweede brief.

‘**B**espiegling?’ - Ja, Vriendin! dit 's alles wat hij biedt[(1)].
‘Maar KANT bewijst!’ - den grond, waarop hij bouwt, toch niet? -
En is die slechts gedroomd, dan stuit, bij al 't betoogen,
Hoe juist ook voortgezet, 't verstand in 't einde op logen.

Zie daar de grootste proef van 's menschen eindigheid,
De dwaasheid van den waan, daar zich zijn geest meê vleit!
Hij treedt geleidlijk voort naar 't rigtsnoer van de reden,
En vindt de waarheid niet, maar stuit op spoorloosheden.
De kleenste dwaling, eens als waar verondersteld,
Een dubbelzinnigheid in woorden, naauw geteld,
Doen hem, na 't hechtst betoog, zoo vurig ondernomen,
Op een besluit, zoo valsch als schijnbaar, nederkomen[(2).].
Hij juicht zijn stelsel toe en waant zich Waarheids Tolk,
Denkt, dat hij Juno heeft, en ach! omhelst de wolk!

Verwacht niet, dat ik hier, zoo dwaas als onbescheiden,
U door den doolhof van zijn stelsel heên zal leiden.
Bij een Sophië viel die luim mij schaars ten deel.
Hiertoe schat ik mijn' tijd en uwe rust te veel.
Een enkel voorbeeld slechts, hier kunstloos voorgedragen,
Zal voor 't gezond verstand genoeg mijn oordeel schragen.

‘Wij kunnen (dit's de grond, waarop uw Wijsgeer bouwt)
Bij ieder voorwerp, dat ons oog op aarde aanschouwt,

Nooit tot den eigen aard van 't voorwerp zelv' geraken,
Of ons een denkbeeld van zijn' waren toestand maken.
Geen ding, zoo als het is, wordt ooit door ons gekend;
Die kennis blijft ons hier onmooglijk tot aan 't end'.
Slechts zoo als 't ons verschijnt, dit kan ervaring geven.
Alle onze aanschouwing vindt haar'grond, door heel ons leven,
Niet in het voorwerp, met wat waan 't vernuft zich voed',
Maar onderwerplijk in den vorm van ons gemoed.' -
Dit 's beuzelpraat, Vriendin! wat KANT zich moog' vermeten.
't Gezond verstand besliss'! - Hoe! om hier juist te weten
Wat tot den reinen vorm van ons gemoed behoor',
Wat, na mijn scheiding, dus de zaak met regt verloor,
Moet mij dan 't voorwerp in zijn' aard niet duidlijk blijken[3.)]?
Dan kan ik wezen en verschijning vergelijken,
Dan eerst beslissen, wat hier slechts behoore aan mij,
En wat aan 't voorwerp zelv' noodzaaklijk eigen zij.
Ach! zonder deze kunde is al mijn vlijt verloren.
Het blijft mij donker, wat ik door 't vernuft *van voren*,
Wat door beschouwing, die ervaring gaf, hier winn'. -
Slechts eenmaal stemm' de zaak met mijn beschouwing in,
En dwing' mij voor haar zelf, niet voor den schijn, te buigen,
En heel mijn kunstgebouw ligt voor mijn oog in duigen;

En daar ik, volgens KANT, het voorwerp zelv' niet ken,
Blijft eeuwig hier mijn vrees, dat ik bedrogen ben.

Zoo schouwt de Neger aan Afrikes woeste stranden
Een' spiegel in de hand van zijne Dwingelanden.
Hij staart het kunststuk aan, ontdekt zijn zwart gelaat,
En waant, dat achter 't glas een van zijn makkers staat.
De Onnoozle, wien verraad en list op 't zeerst verblinden,
Vergruist den spiegel om 't oorspronklijk beeld te vinden -
Verbaasd ziet hij ook daar zijn' waan te leur gesteld,
Beeft, dat de groote Geest zijn Beulen vergezelt;
Maar gist niet, dat het glas zijne onschuld hebb' bedrogen,
En slechts zijn eigen beeld te rug gaf aan zijne oogen.

Dan, laat de Wilde daar. Het eigen kunstig glas
Komt hier 't gezond verstand veelligt niet min te pas.
Verbeeld u, dat ge een Dier uit vreemde werelddeelen,
Te voren nooit aanschouwd, zaagt in een' spiegel spelen;
Verbeeld u, dat uw oog het duidlijk daar aanschouw',
En met het paard bijna gelijk in grootheid hou';

Maar dat, bij al dien schijn, u 't voorwerp bleef verholen. -
In wat onzekerheid zou hier uw oordeel dolen!
Wat geeft de spiegel? veel of weinig? - mooglijk niets?
Kaatst hij alleen te rug, of leent hij 't voorwerp iets?
Kunt ge op zijn opgaaf vorm en omtrek veilig meten? -
Zegt niet de Rede zelf, dat, om hier juist te weten
Of 't glas, dat ik niet ken, de simple beeldtnis bood,
Of door zijn eigenschap het voorwerp sterk vergroot;
Ik 't voorwerp kennen moet, zijn omtrek mij moet blijken,
Om 't in den spiegel met zijn beeld te vergelijken?
Dan scheide ik wezen van verschijning veilig af,
Weet, wat aan 't beest behoore, en wat hem 't kunstglas gaf.

Dat Ruimte en Tijd in ons aan 't zinnelijk aanschouwen
Staêg ter bedinging zijn, zal elk voor waarheid houên;
Maar dat ze louter vorm der zinlijkheid hier zijn,
En niets, niets buiten ons, blijft onbewezen schijn.
Het menschelijk Vernuft, hoe ver het door moog' dringen,
Treft nooit den vorm der ziel, treft nooit den aard der dingen.
't Beslist misschien met grond, dat iets, bij ons gezicht,
In d'onderwerplijk' aard hier van ons wezen ligt;

Maar of dit iets te met niet hooger zich verheffe,
En met het voorwerp zelv' naauwkeurig zamentreffe,
Hier vindt het eindig brein zich in zijn vaart belet;
Hier staat de grenspaal, door Gods Almagt zelf gezet;
En wij, wij moesten, om één stap nog voort te rennen,
Den vorm van onze ziel en 't voorwerp grondig kennen(4).

Zoo voert, waar trotsch vernuft ons vaak van 't spoor verleid,
't Eenvoudige verstand ons hart tot zekerheid(5).
Schoon wij der dingen aard niet trachten op te delven,
Toch zijn zij ons iets meer dan voorstel in ons zelven(6).
Hun aanzijn buiten ons is hier geen louter schijn,
Ze zijn, voor elken zin, juist wat ze moeten zijn.
Schoon ze in de daad niet zijn, zoo als ze aan ons verschijnen,
't Gezond verstand zal nooit hun aanzijn ondermijnen;
't Beslist, dat alles is, zoo als het wezen moet,
Zal 't ons verschijnen, als het werklijk aan ons doet.
Hier houdt zijn doorzicht op omtrent den aard der dingen.
't Erkent zijn magtloosheid om verder door te dringen;
Te vreden, dat het hart geen waarheid ooit ontbeert,
Die onze stand hier eischt, of onze deugd begeert.

De Wijsgeer zelf, hoe zeer door twijfelzucht gedreven,
Blijft in zijn stelsel slechts de waarheid tegenstreven.
Beschouw zijn handling, zie, hoe zij terstond u meld',
Dat hij niet twijflen kan, waar 't eerste waarheên geldt.
Hij moge in zijn betoog 't bestaan der dingen wraken,
Hij zal in zijn gedrag hun aanzijn niet verzaken.
Zoo hij één oogenblik, hoe groot zijn roem ook zij,
Zijn Leer getrouw bleef in de daagsche maatschappij,
Zou elk, die nu hem volgt, hem als onzinnig vlieden,
En voor 't wijsgeerig kleed veelligt een zotskap bieden.

Sophie! uw reedlijkheid valt hier mijn oordeel bij. -
Geloof intusschen niet, dat ik partijdig zij,
Of KANT gelijk stel met dat aantal aterlingen,
Dat ons zijn onbescheid als godspraak op wil dringen(7).
'k Misken 's Mans waarde niet. Als Denker blijft hij groot.
'k Ving menig lichtstraal op, die uit zijn stelsel sproot.
'k Draag achting aan zijn zucht om reine deugd te kweeken(8),
En haar op zinlijkheid en laag belang te wreken.

Maar als hij stout zijn Leer, als onbedrieglijk, roemt,
En zijn beginselen voor ieder geldend noemt,
Dan poog ik mij vergeefs zijne uitspraak op te dringen;
Ik zoek naar waarheid, en ik vind bespiegelingen;
En volg ik hem ook dáár, 'k stort uit de hoogte neêr,
En vind mij zonder God en zijne ontdekking weêr.
Gelukkig brak hij af. Wat menschenwijsheid stichtte,
't Vernuftgevaarte van de vroegere eeuwen, zwichtte
En zonk voor hem in 't stof. Daar blonk in vollen dag,
Hoe luttel hier 't vernuft des stervelings vermag!
Maar hier ook zwijmt zijn lof. Al wat wij weêr ontvingen,
Al 't geen hij opbouwt, zijn weêr de oude beuzelingen,
En ligt, na 't stoutst verwijt hoe dwaas hier magtspreuk zij,
Sprak nooit de trotsheid op een hooger toon dan hij[(9)].

Dat elk, wien 't lust, Vriendin! zich voor die trotsheid buige
En d'Afgod van den dag de volgzieke eer betuige;
Voor mij, wien luttel roems bij meerder zielrust streelt,
Mij lacht geen stelsel aan, dat eens vertwijfling teelt.
Ik weet hoe schaars het hart, als onspoedswinden waaijen,
En bange nood het knaagt, zich met een schim laat paaijen;

Ik weet, hoe 't geen een rots in malschen voorspoed scheen,
Dan, als bewogen stof, daar wegzinkt om ons heên;
En in het vreeslijk uur, als, tusschen dood en leven,
De mensch slechts eeuwigheid voor zijn gezicht ziet zweven;
Als met zijn jongste kracht zijn wijsheid hier vergaat,
Hoe luttel komt den geest zijn stelsel dan te baat[10].?
Ach! 't hart behoeft een' God om dan zijn' moed te stijven.
Genade is 't jongste vlot, waarop zijn hoop blijft drijven,
En, waar zijn waarde en schuld het oog niet meer misleidt,
Vergeving al de loon, daar zich zijn deugd meê vleit.

't Zegt luttel voor mijn hart, hier door 't vernuft te blinken.
We ontzinken aan den roem, waar we aan ons zelv' ontzinken.
Schouw, hoe een BOLINGBROKE in foltrende onrust sterft[11],
En van zijn fijn vernuft geen laafdronk zelfs verwerft;
't Blijft magtloos, waar de nood ten toppunt is gestegen,
Een' enklen zweetdrop van 't verbleekt gelaat te vegen. -
Hoe lacht de Hut mij aan, door schamel riet gedekt,
De stroobos, die de leên tot eenigst leger strekt,
Maar die het Christendom veradelt door zijn' zegen!
Hoe blinken ze in mijn oog, hoe zwelt mijn hart haar tegen!

Och! zalig, zonder praal, maar tevens ongestoord,
Rolt daar het leven des vergeten stervlings voort.
Ootmoedig, zonder waan, hier met zijn deel te vreden,
Eenvoudig, kinderlijk in 't Heillicht na te treden,
Berust hij in de liefde eens Vaders onder smart. -
Zijn Bijbel in de hand, zijn Jesus in het hart,
Ziet, voelt hij, onbevreesd zijn' aardschen kerker sloopen,
En blijft, op zijnen God, een schooner toekomst hopen,
Verzekerd, dat het woord van zijn beloftenis
Zoo onveranderlijk, als eeuwig zeker is! -

Neem de Openbaring weg; Vriendin! wat blijft 'er over?
Ach! louter dwaling, nu eens fijner, dan eens grover!
Wat was eens PLATO, eer nog de eeuwstroom hem bedolf?
Wat ARISTOTELES, DESCARTES, LEIBNITZ, WOLFF?
Zag beurtling de Aarde niet bij hen de waarheid blinken,
En beurtling hunne Leer voor 't volgend stelsel zinken?
Nog korts had elk in WOLFF de Reden aangerand;
Nu weert zij hem; want ziet, daar WOLFF stond, staat nu KANT,
Met hem de Onfeilbaarheid! - en vruchtloos pogen eeuwen;
De dwaze magtspreuk, die hem huldigt, te overschreeuwen

Zij wraakt de groote les der vroegre ervarenis,
Dat KANT eerlang weêr wordt, wat WOLFF reeds heden is[12],
En 't Menschdom, zonder God, hier rondtast als de blinden,
De Waarheid angstig zoekt, maar nimmermeer zal vinden.

Mijn Rede zelf, als ik haar uitspraak hulde doe,
Vertrouwt van voren 't reeds gerust mijn' Schepper toe,
Dat Hij zijn menschen, waar hun zwakke krachten zwichten,
Omtrent zijn' wil, zijn doel, zijn' eerdienst, en hun pligten;
Het *zijn* of *nietzijn*, dat bij 't graf hun ovrig schiet;
Bij hun behoefte en nood, niet in 't onzeekre liet.
Een eedle SOCRATES bevestigt mijn vertrouwen.
(Ach! altijd bleef de deugd in God haar' steun aanschouwen!)
Waar hier haar waarde en hoop zoo naauw aan is gepaard,
Scheen hem, van eenen God de naadre ontdekking waard'.
En ik zou, buiten God, hier naar voldoening streven?
Kan Wijsbegeerte aan 't hart dan ooit verzeekring geven?
Ach! tot dit oogenblik wordt immer nog gestreên.
't Verschil blijft eindloos, en de waarheid is slechts één!
SOPHIë! volg uw hart en blijf zijn uitspraak beiden.
Zou ijdle woordenpraal uw rein gevoel misleiden?

Waar vindt gij moed en troost, ook bij 't balsturigst lot?
Waar in het duister licht, en in den nood een' God?
Waar daauwt de stille Cel van ongekenden zegen?
Waar zwelt de dankbaarheid den zwaarsten pligt hier tegen?
Waar is de zielrust grootst, het hart het meest voldaan?
Waar juicht het bij het graf onsterflijk leven aan?
Is 't bij den Wijsgeer, of den minst verlichten Christen? -
SOPHIË! volg uw hart, en laat den Wijsgeer twisten!

Eindnoten:

(1). Eene Wijsbegeerte, die den mensch reine Rede leent, die hij niet dan in eene subtiele abstractie bezit; die beveelt, dat hij de reine Zedewet volgen zal, maar tevens verklaart, dat hij nimmer weten kan of hij zijne reine Rede aanwendt; die in de reine Theorie voorschrijft, wat in de Praktijk nooit kan gehouden worden, wijl in de eerste (op de studeerkamer) alles onbedongen geboden wordt; maar in de laatste (in de werkelijke wereld) alles aan onvermijdelijke bedingingen en bepalingen verbonden is, in één woord, eene Wijsbegeerte, die noch op de menschelijke natuur, noch op de ervaring acht slaat, moge haren Uitvinder, als Denker, de grootste eer aandoen; maar zij blijft eene bespiegeling, eene louter speculative spitsvondige Theorie, die om menschen te verbeteren, ik laat staan om gevallenen weder op te rigten, volstrekt onbruikbaar blijft. De wijze, waarop KANT eerst aan zijn idé kwam, en er vervolgens een stelsel op bouwde, is bijzonder genoeg om ze hier op te geven. Zie hier wat hij er zelf van zegt: 'Tot hier toe nam men aan, dat alle onze kennis zich naar de voorwerpen rigten moest; maar alle proeven om over dezelve *a priori* iets door begrippen uit te maken, zoo dat onze kennis er door verwijd werd, gingen bij deeze veronderstelling te niete. Men beproeve het daarom eens, of wij in de opgaven der Metaphysica niet beter voortkomen zullen, wanneer wij aannemen, dat de voorwerpen zich naar onze kennis rigtenmoeten. - Het is hier even zoo mede, als met de eerste gedachte van COPERNICUS, gelegen, die, daar het met de verklaring der hemelsbewegingen niet goed gelukken wilde, als hij aannam, dat het gantsche starrenheer zich om den aanschouwer draaide, de proef nam, of het niet beter zou gelukken, wanneer hij den aanschouwer zich draaijen en de starren in rust liet.' *Zie de Vorrede voor de* 2*de Uitg. van de Crit. der rein. Vern.* Dit gezegde zelf tekent toch wel louter bespiegeling en stelsel? -

(2). Zoo dra KANT de Redelijkheid in den mensch isoleerde, en zich in zijne voorschriften enkel met dezen, louter tot de verstandswereld behoorenden, mensch, die niet dan in de speculatie bestaat, afgaf, terwijl hij den redelijken zinnelijken mensch, die juist de mensch is, zoo als hij op aarde gevonden wordt, als enkel tot de wereld der verschijnselen behoorende, daar liet; moesten de verdere gevolgtrekkingen, hoe juist ook voortgezet, op een vaslch, voor deze wereld onbruikbaar, resultaat nederkomen. Elk zal zich hier aan het bekend gezegde van BACO omtrent den *Syllogismus* (*Nov. Org. l.* 1. *Aph.* 14.) herinneren: *Syllogismus ex propositionibus constat*, *propositiones ex verbis*, *verba notionum tesserae sunt. Itaque si notiones ipsae* (*id*, *quod basis rei est*) *confusae sint et temere a rebus abstractae* (dit laatste schijnt mij het hoofdgebrek der kritiesche School te zijn) *nihil in iis*, *quae superstruuntur*, *est firmitudinis.*

(3.) Voor zoo ver onpartijdig gezond verstand hier beslissen kan, heeft REINHARD dunkt mij, in zijne beoordeeling der Kantiaansche Wijsbegeerte (*l.c.*) dit weêr allerduidelijkst bewezen. Ik zal zijne woorden hier weêr opgeven:
'De uitspraak: dit of dat in ons gemoed is subjectief, is niets meer dan de in hetzelve bestemde vorm, welke aan de voorwerpen buiten hetzelve, aan de dingen op zich zelven, op geene wijze toekomt; laat zich onder de eenige bedinging of voorwaarde doen, dat eene kennis der dingen, zoo als ze zijn, mooglijk zij, dat men derzelver volstrekte gesteldheid (*absolute Beschaffenheit*) weten, en dezelve met den aard, waarop ze verschijnen, zoo dra zij onder de bepalingen van ons voorstellingsvermogen staan, vergelijken kunne. Want in dat geval alleen kan men dat geen, wat in elke voorstelling aan 't gemoed behoort, met gewisheid afzonderen van het geen, dat aan 't voorwerp eigen is. Is het nu ten eenenmaal onmooglijk zich van zich zelven te scheiden, den,

ons eigendommelijken, aard van alles te aanschouwen en te denken te verlaten, en de wereld uit een hooger standpunt te betrachten; zou zelfs dit hooger standpunt ons van de volstrekte gesteldheid der dingen nog geen kennis geven, maar enkel eene veranderde wijze van aanschouwing vergunnen kunnen (en dat dit werkelijk zoo zij, stemt de kritiesche Wijsgeerte niet alleen toe, maar het is zelfs een van hare grondstellingen, dat het ding aan zich voor ons onbereikbaar zij) dan volgt noodwendig, dat men nooit zeggen kan, wat en hoeveel tot den reinen vorm des gemoeds alleen te rekenen, en aan het voorwerp, buiten het gemoed, te ontzeggen zij. Elke proef, om dit uittevinden, kan niet verder brengen, dan tot de bewering, dat iets in de subjectieve gesteldheid van ons wezen werkelijk grond hebbe; maar daarbij blijft het volkomen onbeslist, of het enkel subjectief zij, of met de volstrekte gesteldheid der dingen mooglijk overeenstemme; want om hierover iets te kunnen beslissen, zou men in staat moeten zijn, om eene vergelijking te kunnen maken tusschen de wetten van ons voorstellingsvermogen en de volstrekte en objectieve gesteldheid der dingen.'

(4). Uit het straks bijgebragte van REINHARD blijkt dit voor elken nadenker reeds volkomen. Zie hier intusschen, wat hij 'er omtrent de twee reine zinnelijke aanschouwingen bij KANT, tijd en ruimte naamlijk, bijvoegt: 'Men moet toestemmen, dat tijd en ruimte subjectieve bedingingen der zinnelijke aanschouwinge zijn; maar ook meer dan dit heeft de kritiek der reine Rede niet bewezen, noch bewijzen kunnen. De bewering, dat zij louter vormen der zinnelijkheid, en, buiten ons, niets zijn, is eene onbewezen aanmatiging, en onderstelt stilzwijgend de, in de kritiek zelve voor onmooglijk verklaarde, kennis der dingen aan zich. Ik behoef niet te zeggen, dat deze feil van onbewezen aanmatiging bij alles wederkomt, wat men voor den reinen, bloot subjectieven, vorm van ons wezen verklaren wil, en dat dus de oplossing van het probleem, daar hier van gesproken wordt, onmooglijk daargesteld kan worden. Men kan deze oplossing naderkomen, en het is de taak der philosopherende Rede, om zoo ver met hare onderzoekingen doortedringen, als zij kan; maar zij moet nooit vergeten, dat zij naar een onbereikbaar wit streeft, en den ijdelen trots van met alleen geldende beginselen en eenen aard van onbedrieglijkheid te pralen, versmaden leeren.'

(5). Mooglijk zijn wij alles, waarop wij, als het er op aankomt, alleen bouwen, enkel aan 't eenvoudig gezond verstand, en niets van dit alles aan eene bespiegelende Wijsgeerte verpligt. 'Het ligt in den aard van onze Rede (zegt KANT *Critiek der rein. Vern. Einl. pag.* 6 *und* 7.) zich boven de zinnewereld te verheffen, waar ervaring volstrekt geen leidraad of onderrigt kan geven, en juist daar het liefst hare nasporingen voort te zetten, die zij, wat derzelver gewigtigheid betreft, voor oneindig voortreffelijker, en, wat derzelver doelwit aangaat, voor veel verhevener houdt, dan alles, wat het verstand in het veld der verschijningen leeren kan, zoo dat wij, zelfs bij het gevaar van te dwalen, eer alles wagen, dan dat wij zulke aangelegen onderzoekingen uit eenigen grond van bedenklijkheid, of uit geringschatting en onverschilligheid opgeven zouden. Deze onvermijdelijke opgaven der reine Rede zelve zijn - God, Vrijheid, Onsterflijkheid.' En bij deze onvermijdelijkheid, die in den aard onzer Rede ligt, is 'er echter geen enkel bewijs voor het bestaan van God! Zeker het gezond verstand gaat zoo angstig diep niet; maar daarentegen wordt het ook door geene onvermijdelijke teleurstelling gefolterd. Het vindt voor zich zekerheid van het aanwezen Gods, en dit vindt het zoo wel bij den domsten Woestijnbewoner, als bij den verlichten SOCRATES. '*On demandoit un jour* (verhaalt D'ARVIEUX *Voiag. en Arabie*) *a un pauvre Arabe du désert*, *ignorant comme le sont la pluspart des Arabes*, *comment il s'étoit assuré qu'il y avoit un Dieu. De la même façon*, *repondit - il*, *que je connois par les traces marquées sur le sable*, *s'il y a passé un homme on une béte.*' En XENOPHON berigt ons (*Memorab.* SOCRAT. *l.* 4.) dat SOCRATES tot EUTHYDEMES, die zich van het aanwezen der Goden poogde te verzekeren, onder anderen zeide: 'Die groote God, die het Heeläl gesticht heeft, en dit groote Werk onderhoudt, daar alle de deelen in goedheid en schoonheid volkomen van zijn; hij, die gemaakt heeft, dat zij door den tijd niet verouden, maar zich altijd in eenen onsterflijken bloei bewaren; die, boven dien, nog oorzaak is, dat ze Hem onschendbaar en met eenen spoed, die onze verbeelding te boven gaat, gehoorzamen; die God, zeg ik, is zichtbaar genoeg door zoo vele wonderen, daar hij de Oorsprong van is.'

Zonder voor 't overige te beslissen, wat hier de Theoretiesche Rede alleen, wat ze, vereenigd met de Practiesche, doe (iets, dat in de daad, in een zoodanig te zamengesteld wezen als de mensch hier is, geen sterveling vermag; zie de aanhal. uit REINHARDS *Moral-System* in de eerste Noot van den eersten Br.) is het genoeg, overtuigd te zijn, dat het gelooven aan een' God behoefte voor den hulpeloozen, ongelukkigen, met zoo vele nooden worstelenden mensch is, om het als eene weldadige inrigting aantemerken, dat dit geloof meer aan 't gezond verstand, dan aan eene scherpzinnige bespiegeling, of kunstige demonstratie, verbonden is. Wie herinnert zich hier

niet aan het gezegde van BERNARDIN DE ST. PIÈRE (*Etud. de la Nat. Etud.* 6 *in fine*) dat even zoo waar is, als het eene edele gevoeligheid des harten te kennen geeft: *Si la terre*, zegt hij, *était en effêt livrée au desordre*, *et qu'après une infinité de combinaisons*, *il parût enfin au milieu des monstres qui le couvriroient*, *un seul corps bien proportionné et couvenable aux besoins des hommes*, *qu'elle joie ne seroit-ce pas pour des êtres sensibles et malheureux de soupconner quelque part une intelligence*, *qui s'interesseroit a leur destinées!* BEATTIE zou in het volgende gezegde dus nog wel gelijk kunnen hebben: 'Elk, die het onderscheid tusschen waarheid en valschheid gevoelt, moet bekennen, dat waarheid iets vasts en bepaalds is, 't geen niet van den mensch, maar van den Schepper der Natuur afhangt. De grondbeginselen der waarheid moeten derhalven op hunne eigen klaarblijklijkheid, die men beschouwender wijze door het verstand gewaar wordt, rusten. Was dit zoo niet, en moest men redeneren om dezelven kracht bij te zetten, dan moesten zij ook aan eene gedurige wisselvalligheid zijn blootgesteld, en in elk mensch onder eene verschillende gedaante voorkomen, naar de bijzondere geschiktheid en aard van zijne redeneerende vermogens. En was het zoo met de zaak gelegen, dan zou geen mensch kunnen weten, of eenig voorstel waar of valsch ware, voor dat hij alle bewijsredenen, die er voor en tegen kunnen bijgebragt worden, gehoord hadde; en dan zelfs zou hij nog niet met zekerheid kunnen weten, of hij wel alles gehoord had, dat bijgebragt kon worden. Toekomende redetwisters zouden de vorige bewijsredenen kunnen omverwerpen, en nieuwe voor 't licht brengen, die voor een wijl onbeantwoord konden blijven, om dan op haar beurt door hunne opvolgers weder over hoop te worden gesmeten.' *Natuur en onveranderlijkheid der Waarheid*, 1 *D.* 9*de St. bladz.* 155.

(6). KANT is door sommigen voor een Ideälist gehouden, schoon hij en zijne Voorstanders dit altijd op het sterkste hebben tegengesproken. Ongelukkig is de Kritiesche Wijsbegeerte door al te groote subtiliteit in het speculeren zoo donker en dubbelzinnig geworden, dat men menige stelling, door middel van dezelve, even goed voor- als tegen- kan spreken. Zoo schijnt men, bij voorbeeld, KANT van de beschuldiging van *ideälismus* vrij te moeten spreken, wanneer hij stellig zegt, dat de verschijnselen (phoenomena) toch altijd iets, dat hen veroorzaakt (noumena, dingen aan zich) veronderstellen; maar als men hem dan weêr, op andere plaatsen, van deze noumena, van deze dingen aan zich, hoort zeggen: 'dat het verstand ze zich slechts denkt als transcendentale objecten, die de oorzaken der verschijningen zijn, en noch als grootheid, noch reäliteit, noch als zelfstandigheid (substanz) gedacht kunnen worden; van welken het dus volkomen onbekend zij, of ze in ons, of ook buiten ons aantetreffen zijn; of ze met de zinlijkheid te gelijk weggenomen worden, of, als wij deze wegnemen, nog overig blijven zouden;' (*Crit. der rein. Vern. pag.* 344); dan schijnt de beschuldiging volkomen waar te zijn. Intusschen kan men deze dorre speculatie, die toch niemand tot een' grond van zijn werkelijk gedrag neemt, veilig voor de schoolen overlaten. Elk gezond verstand, dat nog door geene eindelooze abstractiën en speculatie bedorven is, zal aan de wezenlijkheid der dingen buiten zich blijven gelooven, en het kan ook niet anders. De boom, die voor mijne oogen staat, zij verschijning zoo veel hij wil; wanneer ik mijn' Hovenier beveel om hem op een ander stuk lands te verpoten, dan kan ik toch niet twijfelen, of het ding zelf, hoedanig mijne zinlijkheid het mij dan ook doe voorkomen, wordt verplaatst. Consequent en praktiekaal kan niemand van welgestelde hersenen (welk eene rol hij als Theorist ook verkieze te spelen) twijfelen, of er dingen buiten ons werkelijk zijn; want de grootste kunsttwijfelaar handelt, zoo dra hij zijne studeerkamer of katheder verlaten heeft, terstond weder zoodanig in het daaglijksch leven, als hij niet handelen kon, wanneer hij in waarheid aan het bestaan der dingen twijfelde. Dat intusschen 't geen onze zinnen aan de dingen buiten ons lenen, het werklijk aanzijn der dingen buiten ons niet alleen niet wegneme, maar dat er zelfs eene wezenlijke analogie tusschen de dingen buiten ons, en onze voorstellingen van dezelve, is, heeft HEMSTERHUIS, dunkt mij, door de volgende ongekunstelde redekaveling voor het gezond verstand zeer voldoende bewezen. Vooraf noemt hij de zinnelijke voorstellingen: 'het resultaat der betrekkingen, welken zich tusschen ons en de voorwerpen, en alles wat ons van de voorwerpen scheidt, bevinden.' Zoo zijn tusschen ons en de zichtbare voorwerpen: het licht, onze oogen, de werking onzer zenuwen enz. Dan vervolgt hij dus: 'Laat ons nu eens voor het Voorwerp stellen het getal 4, voor alles vereenigd wat zich tusschen ons en het voorwerp bevindt, het getal 3; en voor de voorstelling van het voorwerp, het getal 12. Nu is zeker 12 (de voorstelling, het ding, zo als ik het beschouw) niet = 4, het ding aan zich. Was intusschen het getal 4 niet 4, zoo was 4, gemultipliceerd mets, geen 12. De voorstelling = 12 is dus noch de reine voorstelling van het, voor het voorwerp zelven gezet, getal 4, noch die van het, voor dat alles vereenigd, wat zich tusschen mij en het voorwerp bevindt, gezet getal 3; noch de handeling van het te samen- en op - nemen; maar zij is de voorstelling van 12. Betracht ik nu, bij voorb.

een' Kogel, zoo geeft het uiterlijk voorwerp, benevens alles, wat zich tusschen het zelve en mij bevindt (de indruk te zamen met deszelfs opneming in mij) juist die voorstelling, welke ik een' Kogel noem. Betracht ik eene Zuil, zoo geeft het uiterlijk voorwerp, benevens alles, wat zich tusschen het zelve en mij bevindt, weder de juiste voorstelling, welke ik eene Zuil noem. Daar nu dat geen, dat zich tusschen mij en den Kogel bevindt, het zelfde is, wat zich tusschen mij en de Zuil bevindt, zoo moet ik besluiten, dat het onderscheid, 't geen ik tusschen den Kogel en de Zuil waarneem, zich in deze voorwerpen zelven moet bevinden' Ik heb voor 't overige dit betoog van HEMSTERHUIS (aangehaald bij J.M. SAILER *Vernunftlehre B.* 1. *pag.* 18 en 19) hier alleen bijgebragt, om te doen zien, hoe men zelfs die grondwaarheden, welke God in den aard onzer redelijkheid ingevlochten heeft, tot een spel van louter speculatie kan maken, en ze dan, naar willekeur, verdedigen of ontkennen. Gelukkig, dat al het geen tot ons waarachtig heil behoort, enkel aan 't algemeen gezond verstand, en nooit aan eenige graaden meer of minder schranderheid in het speculeren of redetwisten verbonden zij. Na alles voor en tegen gelezen te hebben, blijven wij aan de wezenlijkheid der dingen buiten ons even zeer gelooven, als wij er aan geloofden, eer wij er iets over lazen, en den Ideälist zelven is 't onmooglijk, om niet te gelooven, dat het boek, 't geen hij ter staving van zijne gevoelens geschreven heeft, niet werkelijk besta.

(7). Te kennen aan hunnen trots en onverdraagzaamheid omtrent elk, die van hun in gevoelen durft verschillen; en aan hunne oneenigheid en eeuwigen twist onder elkanderen over den echten zin der Kantiaansche stellingen, welken intusschen, volgens hun voorgeven, geschikt zouden zijn, om eindelijk éénheid in de Wijsbegeerte te brengen, en den hoogen toon der Dogmatiek tot de bescheiden taal van een redelijk geloof af te stemmen.

(8). Over 't algemeen heeft men KANT regt laten wedervaren, zoo omtrent zijne poging om de Zedeleer op een onwrikbarer fondament te vestigen, als over 't geheel omtrent het destructief gedeelte zijner Wijsbegeerte, dat zeker de luchtgebouwen der vorige Schoolen heeft doen instorten en in hun niet te rug keren. MOSES MENDELSSOHN noemde, uit dit laatste gezichtspunt, den Koningsberger Wijsgeer met regt: *den alles vermorselenden* KANT. Ook dezen roem ontzegt hem de redelijke en onpartijdige REINHARD niet.

(9). Nimmer heeft eene Wijsbegeerte zulk eene aanspraak op onfeilbaarheid gemaakt; nimmer zoo onbepaald beweerd, dat de mensch door zijne rede, niet slechts zich zelven, maar zelfs de natuur, en het gantsche rijk van redelijke wezens, wetten voorschreve. 'Men denke de uitwerkselen eens na (zegt hier REINHARD l.c.) die deze aanmatigingen in jonge, vurige hoofden te weeg moeten brengen; den hoogmoed, welken zij daar verwekken; den tegenzin tegen alle auctorieteit, welken zij daar aanvuren; de onverdraagzaamheid omtrent anders denkenden, welke zij daar voeden; de zeldzame inbeeldingen eindelijk, waartoe zij daar aanleiding zullen geven, de inbeeldingen naamlijk, als of zich de onbepaald gebiedende wetten, met welken een kritiesch Philosoof zoo rijkelijk voorzien is, aan al de wereld voorschrijven, en Staat en Kerk zich op het oogenblik daarnaar veranderen en omvormen lieten. Men oordeele zelf, of men van menschen, wien deze geest bezielt, die in het hooge gevoel van hunne *autonomie* (eigen Wetgeving) niet zeer genegen kunnen zijn, om zich ergens aan eenige auctoriteit te onderwerpen, in de betrekkingen van het burgerlijk leven veel lofwaardigs zou kunnen verwachten, indien men er niet op rekenen kon, dat zij, tot geluk van hun zelven, en van de wereld - niet *consequent* zullen zijn.'

(10). Met alles, wat in die oogenblikken op geen godlijk gezag rust, gaat het ons, als het den ingevoerden Toehoorder van CICERO (*Tusc. Disp. l.* 1. *cap.* 11) ging, omtrent de bewijzen van PLATO voor de Onsterflijkheid der ziel. Zoo lang hij 't boek in handen had, scheen hij overtuigd te zijn; maar zoo dra hij 't weggelegd had, verdween de overtuiging, en alle de voorige twijfelingen waren weer daar. En dit gebeurde aan iemand, die vurig wenschte om van de onsterflijkheid der ziel overtuigd te worden, zelfs schoon dat gevoelen in den grond niet waar mogt zijn; die liever met PLATO wilde dwalen, dan met anderen gelijk hebben. CICERO had dus regt, toen hij, na verschillende gevoelens over de ziel opgegeven te hebben, eindelijk besloot: *Harum sententiarum quae vera sit*, *Deus aliquis viderit.* 'Een God alleen kan weten, welke van deze gevoelens het ware zij.'

(11). Zie onder anderen J. OSWALD *Beroep op het gemeen Gevoel*, *Hoofdst.* 3. *pag.* 104.

(12). Dat *eerlang* begint werkelijk reeds dààr te zijn. Elk toch, die met de Hoogduitsche Letterkunde bekend is, weet hoe veel Renegaten de kritiesche School reeds telt, en daar onder mannen van naam en grondzuilen van dezelve, als een REINHOLD en AMMON onder anderen, welke laatste, naar men mij bericht heeft, alle zijne vorige werken op nieuw zou bearbeid hebben, om ze van

de inmengselen der kritiesche Wijsbegeerte te zuiveren, daar hij, zoo onlangs nog, een warm voorstander van was. *Sic transit gloria mundi!*

Derde brief.

Aan Sophië.
Derde brief.

Sophië! nog een vraag. Heeft deze Leer van KANT
Met Openbaring en met Christendom verband?
Hecht zij zich aan de Leer van JESUS door haar gronden?
Is Hij haar Afgezant, van God ons toegezonden,

En knielt zij, waar hier rede en menschlijk weten zwicht,
Ootmoedig, dankbaar, voor zijn hooger onderrigt? -
Sophië! neen! te trotsch om meerder licht te wachten,
Is zij zich zelf genoeg en durft een' God verachten,
Of zoo zij nog in schijn aan de Openbaring kleeft,
't Is waar zij instemt met het geen de Rede geeft[1].
Wat verder gaat, vervalt, of wordt zoo lang verwrongen
Tot dat zijn eenheid met het stelsel schijnt voldongen[2],
Of, zoo 't na al die vlijt het hoofd omhoog nog beurt,
Als overschrijdend en onbruikbaar afgekeurd[3].
'k Beken, niet allen schijnt hier de eigen geest te leiden,
Maar 't wit blijft altijd één, de middlen slechts verscheiden.
Dees, voert in 't openbaar de Rede als Godheid om,
Spreekt van een noodloos, een verouderd Christendom,
Dat ligt, als Kerkleer, voor de zwakken nog kan blinken
Maar, waar de Rede wint, van lieverlee moet zinken.
Die, kunstig donker en op huichlen afgerigt,
Veinst dat hij 't Christendom een nieuwe grondzuil sticht[4],
Roemt, prijst het, noemt de Leer van JESUS Gods geboden,
Maar heeft voor ieder woord een' nieuwen zin van nooden,
En rooft, terwijl zijn pen in schijn haar' roem verbreidt,
Haar juist haar eigen geest en eigendomlijkheid.

En hoe, beslis dit zelf, maar volg uw eigen reden,
(Geen woordenpraal vereent toch tegenstrijdigheden?)
Hoe zou een hooger licht op onze donkre baan,
Eene Openbaring mee een Wijsgeerte ooit bestaan,
Die even stout beweert als sprak hier Alvermogen,
Dat ze onze kenniskracht op 't naauwst hebbe afgewogen,
En streng en juist bepaald met opperheerschappij,
Wat ons te weten al of niet hier mooglijk zij;
Dat zij de Rede hier bevoegde om - niet te gissen,
Maar eigenmagtig, onherroeplijk te beslissen,
Naar gronden, die, ontrukt aan allen zinneschijn,
Zoo blijkbaar, algemeen, als altijdgeldend zijn,
Voor alle ervaring gaan, die zelfs eerst mooglijk maaken,
Vooraf[5] bestemmen, wat te erkennen, wat te wraken,
Wat boven de uitspraak, die hier oog en oor ooit doet
En 't rein gevoel ons staaft, de ervaring leeren moet.
Hoe zou die Trotsche dus zich aan Geloof gewennen,
Of de Openbaring hier als hooger Licht erkennen,
Die zich aan 't weiflen van geen menschlijk stelsel kreunt,
En louter op gezag en op geschiednis steunt?

Maar bovendien, zoo hoog is hier haar trots gerezen,
Beweert ze, als boven schijn en tegenspraak bewezen,
Dat wij bij al het licht, dat ooit ons oog bestraalt,
In onze kennis door de ervaring zijn bepaald,
En 't bovenzinlijk Rijk, hoe hoog 't vernuft ook drijve,
Dus ontoeganklijk voor haar laatste poging blijve.
Hoe zou ze, bij een waên, die nimmer dwaling schroomt,
Bij eene onfeilbaarheid, die zij zoo graag zich droomt,
Hoe zou ze een meerdre kunde, een vlugt op hooger pennen,
Door Openbaring, ooit als wezenlijk erkennen?
Of eerbied toonen voor de ontdekking van een' God,
Die ons een' blik verleent in ons toekomstig lot?
Dit heet in hare taal: eten omvang van ons weten
Hier over elken grens verwijden, en vermeten
Iets vordren van 't vernuft, dat noch zijn kracht onthult,
Noch onze standplaats in de zinnewereld duldt.
Dit zwak zult ge ook gewis niet bij dees School ontmoeten.
Zij wijst ze stellig af, of plaatst ze aan haare voeten,
Of wendt en draait haar' zin, tot dat zij, diep verneêrd,
Niets meer aan 't menschdom biedt, dan 't geen de Rede leert.
Dan, ik beken het, zal zij ze Openbaring noemen,
En JESUS Wetten zelfs als Gods Geboden roemen.

Maar in den zelfden zin, hoe kunstig ook verbloemd,
Als zij in CICERO het ware Godlijk noemt
En zelfs den Muselman, ook zonder veel te prijzen,
Eene Openbaring in den Coran toe zou wijzen[(6).].
Ze erkent, bij al dien lof, voor zich geen andre wet,
Dan die de sterveling zich zelv' vrijwillig zet;
En waar dit roersel mist, ontzegt ze welberaden,
De minste zeedlijkheid aan onze beste daden.
‘Men geef zich zelv' de wet,’ zie daar haar hoofdgebod,
‘En volg geen vreemden wil, al waar 't ook dien van God!’

Wat donker hulsel, om een denkbeeld hier te omkleeden,
Dat door 't gezond verstand nog nimmer werd bestreden[(7).]:
‘Vanzelfheid geeft der deugd haar waarde in ons gemoed;
't Behoort niet aan den mensch, wat hij gedwongen doet.’
Wie, die hier waarheid zoekt, zal 't ooit voor zich verbloemen,
Dat we op geen zeedlijkheid hier immer kunnen roemen,
Zoo lang een vreemde wil ons houdt in heerschappij,
En 't hart niet met dien wil oprecht vereenigd zij? -

Zoo zou uit lage vrees van in de straf te deelen
De grootste dief van aard hier nimmer kunnen stelen,
Schoon hij de magt vervloekt, die hier zijn' lust verwon,
En willig stelen zou, indien hij 't veilig kon.
Neen! wie als volgling van Gods wenk hierwordt geprezen,
Erkent in Hem 't volmaaktst en vlekloos zeedlijk Wezen,
Wiens wil, het veiligst licht in onze duisternis,
De hoogste Zeedlijkheid voor 't rijk der Geesten is.
Zoo kiest hij zich ten gids zijns Makers heilge Wetten,
En geeft zich zelv' de wet, die hem zijn God wou zetten,
Eenswillendheid met Hem is alles, wat Hem vleit,
Gelijkheid aan zijn Beeld zijn hoogste zaligheid.

Gij ziet dus, heeft uw hart eens deze Leer gekoren,
Dan is het Christendom, Vriendin! voor u verloren.
Dan hebt ge aan 't redelicht genoeg in uwen kring,
En wat hier boven gaat, is slechts begoocheling.
Dat Dwazen dezen schijn als Openbaring achten,
Gij blijft slechts van u zelve uw licht en kracht verwachten,

En vordert, waar 't vernuft geen naadre toorts ontsteekt
Als eisch der rede, wat nog aan 't betoog ontbreekt[8].
Zoo schept ge in 't einde een' God, om alles zaam te binden,
Zoo eene Onsterflijkheid om 't hoogste Goed te vinden.

SOPHIË! denken wij hier nog een luttel na,
Slaan wij dit stambewijs voor onze during gaê,
Zien we onpartijdig in, niet wat men durft beweren,
Maar wat men waarlijk geeft, waar wij hier troost ontberen.

De eenstemmigheid van wil en wet in ons gemoed
Is eerste hoofdbeding, naar KANT, van 't Hoogste-goed.
Men noemt haar Heiligheid. Ze is dus, bij al ons pogen,
Hier een volkomenheid, ver boven ons vermogen.
Daar echter, als beding, de rede zelf haar stijft,
En ook beoefning ze als noodwendig vordren blijft.
Kan ze in een' voortgang, door geen tijd aan zich te binden,
Nooit door het graf gestuit, alleen haar waarheid vinden;

Maar deze, ook dees werd droom bij ieder doodsgevaar,
Zoo niet ons reedlijk deel in ons onsterflijk waar'[9].

Hoe veel, als redelicht in dit bewijs gehuldigd,
Is niet de Wijsbegeerte aan 't Christendom verschuldigd?
Dat vlekloos Hoogste-goed, die voortgang zonder end,
Was aan geen PLATO, aan geen SOCRATES bekend! -[10].
Maar 't zij hier rede, wat als rede wordt geprezen;
Waar zal dan 't Hoogste-goed voor mij verkrijgbaar wezen?
Mijn voortgang zij gewis; waar zal de grenspaal staan,
Die eens mijn poging in geluk doet overgaan?[11].
Ik zal aanvanklijk hier, voorts in een volgend leven
Volmaakte Heiligheid gedurig nader streven;
Maar waar, waar is het punt, daar mijn geluk begint,
Daar 'k in mijn streven mij aanvanklijk zalig vind?
Reeds hier? of bij mijn' dood? of na millioenen jaren?
'k Zal nooit het hoofdbeding volmaakt in mij ervaren.
Waar dus, waar daagt hier 't licht, dat eens mijn oog verblijdt? -
Het hooploos antwoord blijft: ‘als gij het waardig zijt!’

Als ik het waardig ben? - dan zal ik 't eeuwig derven!
Geen uitzicht doet mij ooit een Heiligheid verwerven,
Die, bij mijn grondbederf en eindelooze taak,
Mij immer 't Hoogste-goed aanvanklijk waardig maak'.
Ach! waar de Rede mij hier immer moog geleiden,
Vergeving, hooger hulp, komt altijd tusschen beiden.
Ik voel, ondanks mij zelv', hoe 't hart, van schuld bewust,
Hier beiden noodig heeft tot zijn volkomen rust.

Het hart?.. Vergeef, SOPHIE! dat ik gewaag van 't harte,
Wat zegt, als Wijsgeer, u zijn zinnelijke smarte?
Gij eischt gevolgen, die uw stelsel noodig heeft,
Dus ook onsterflijkheid, waar ge eeuwig voorwaards streeft.
Nu, de eisch is billijk en hij wordt u toegewezen.
In uw bespiegeling hebt gij dus niets te vreezen.
Uw grond blijft louter rots, zoo lang gij, ongekrenkt,
Als Wijsgeer zorgloos in uw' zachten armstoel denkt,
En, zalig in den roem uws stelsels aan te staren,
Met sluitreên angelt op een' drom bewonderaren;

Maar als uw jongste hoop, waar ieder tijdstip prangt,
Aan 't ware of valsche van een redekavling hangt;
Als met de mooglijkheid, dat ge ééne dwaling dulde,
Die uw kortzichtigheid voor u als waarheid hulde,
En nu ten grondslag strekt aan heel uw kunstbetoog,
Uw deugd en uw geluk reeds wagglen voor uw oog;
Zal dan uw angstig hart, door schuldgevoel verslagen,
Het op de onfeilbaarheid van een betoog nog wagen?[(12)].

SOPHIE! als niets ons dringt, hoe veel is ons dan waar,
Wat ons naauw schijnbaar blijft in onspoed en gevaar!
De nood leert schiften, wat de voorspoed vaak vermengde
Zoo lang belangloosheid die ligte taak gehengde.
Gelukkig, die, als hij zijn' schat dan overschouwt,
Nog voor zijn laatste reis iets gangbaars overhoudt!
Vaak is ons waarheid hier, wat wij als waarheid wenschen.
Eerst bij het graf, Vriendin! blinkt zij voor alle menschen.
Dan wordt het hart van waan, 't vernuft van trots verlost;
Wij zien de waarheid meest, waar zij ons tranen kost.

Waan niet, dat hier mijn oog een luchtbeeld aan blijft staren;
Ik heb de ledigheid dier Wijsbegeerte ervaren.
'k Weet wat zij voor het hart als jongste toevlugt zij.
'k Nam op den rand van 't graf de proef van haar waardij.
Ach! zoo geen hooger troost mij toen had aangeblonken,
Ik waar, bij al haar praal, in wanhoop neêrgezonken.
Het kunstigst *Postulaat*[13] voldeed niet in den nood,
Ik eischte zekerheid bij 't naadren van den dood;
En wat geen Wijsbegeerte aan 't smachtend hart kon geven,
Dat kon 't Geloof - een' God en een onsterflijk Leven!
't Geloof, die Lichtstraal, die de Rede in ons verheft,
Naauw in verband staat met den nood, die 't harte treft,
Dat hart van 't nietig stof der aarde kan ontbinden,
En beide in 't zelfde punt, Gods trouwe, rust doet vinden.
SOPHIë! dit Geloof, op 't woord eens Gods gegrond,
Zoo juist voor ons geschikt op dit benedenrond,
Dat aan geen dwaling hangt van een beperkte Reden,
En onafhanklijk blijft van onze trouwloosheden;

Dit doet ons in den nacht van onze onzekerheid
De zeekre noordstar zien, die ons ter have leidt;
Dit brengt ons hijgend hart het Hoogste-goed steeds nader;
Wij zien het in de hand van een vergevend Vader;
Hij voedt er ons toe op door vreugd en ongeval,
En 't bloed zijns Zoons is borg, dat 't ons geworden zal.
Zie daar een grond, Vriendin! die nooit ons kan ontwijken,
Die stand houdt voor de hoop, waar vleesch en hart bezwijken.
Hij ligg' ter overtogt voor onze ziel gereed.
Waar ze uit dit Zinnerijk in dat der Geesten treedt!

Eindnoten:

(1). **D**aar er in onzen tijd zoo veel getwist is, of het Kantianisme zich al of niet met het Christendom verdrage, en een aantal Voorstanders van de Kritiesche School hier een bevestigend antwoord schijnen te geven, van het welke sommigen onzer Boekbeoordeelaars *dupe* genoeg zijn, om, zonder de minste gegronde kunde in het geheel van de Kantiaansche Wijsbegeerte te bezitten, vaak iets ruimschoots goed te keuren en aanteprijzen, wat, in 't afgetrokken beschouwd, zich met Openbaring en Christendom schijnt te verdragen, terwijl het intusschen, in verband met de overige beginselen van KANT, daar het, tot groot nadeel van den Christelijken Godsdienst zoo onvoorzichtig goedgekeurde alleen zijne bepaalde betekenis van ontvangt, alle stellige Openbaring en waren geest des Christendoms den bodem in slaat; zal het den onpartijdigen Vriend der waarheid ook hier wederom niet onaangenaam zijn, het oordeel van REINHARD over dit punt te hooren. Wel nu, deze voortreffelijke Man, na de Kritiesche Wijsbegeerre grondig onderzocht, en er met zijne gewoone onpartijdigheid, in zijn Moraal - systeem alles, wat hem waarlijk gegrond scheen, uit overgenomen te hebben, velt omtrent de gedroomde vereeniging van Kantianisme en Christendom, dit vonnis:
‘En hier dringt zich van zelve de vraag op: in welke betrekking de Kritiesche Wijsbegeerte tot de Openbaring in 't gemeen, en tot het Christendom in 't bijzonder sta? Wil men de verzekering van velen harer vrienden gelooven, dan heerscht niet alleen de beste verstandhouding tusschen belden, maar 't is zelfs door middel van de Kritiesche Wijsgeerte eerst mooglijk geworden om aan het Christendom eenen naauwkeurigen, wetenschappelijken vorm te geven, en hierdoor aan het zelve eene zekerheid te verschaffen, die het tot hiertoe nog niet gehad heeft, en ook niet hebben kon. Ziet men, daarentegen, op den geest en het wezen van deze Wijsbegeerte, zoo moet men noodwendig in twijfel staan, of zulk eene vereeniging ook slechts mooglijk zij. Het ligt in het denkbeeld van elke Openbaring, en van de Christelijke in het bijzonder, dat zij dingen behelze, die op gezag aangenomen moeten worden, die men verpligt is om voor waar te houden of voor pligt aan te zien, dewijl zij het getuigenis en het bevel van God voor zich hebben. Maar dit heet met andere woorden: de Openbaring wil den omtrek van ons weten tot over de grenzen verwijden, welke aan ons kennisvermogen door deszelfs natuurlijke inrigting, en door onze plaatsing in den zamenhang der dingen, voorgeschreven zijn; en vordert van de Rede, dat zij deze verwijding, ofschoon zij ter bevestiging van dezelve uit haar eigen niets nemen kan, op de verzekering van haren Schepper, ten minsten vooreerst, en tot dat zij grootere voortgangen op eenen hoogeren trap van haar aanzijn zal gemaakt hebben, gelooven zal. 't Is gemaklijk in te zien, hoe de Kritiesche Wijsgeerte zulk eene aanmatiging op moet nemen. Zij heeft het kennisvermogen onzer natuur naauwkeurig afgemeten, en daardoor voor altijd bepaald, wat door middel van het zelve al of niet mooglijk zij. Maar juist daarom kan zij ook geen gezag toelaten, het moge dan heten hoe het wil. En reeds in zoo ver schijnt zij dus met eene Openbaring, bij welke alles op gezag berust en berusten moet, niet vereenigbaar te zijn. Maar zij heeft nog bovendien onwederspreeklijk vast gezet, dat wij met onze kennis geheel tot dat gene bepaald zijn, wat ons door ervaring gegeven wordt, terwijl het rijk van het bovenzinlijke geheel en ten eenenmaal ontoeganklijk voor ons is. Onmooglijk kan zij dus die verwijding of vermeerdering van ons weten voor wezenlijk (*reëll*) houden, welke de Openbaring belooft, en, als zij iets

openbaren zal, ook werkelijk daar moet stellen. Zij zal zich veeleer genoodzaakt zien, om elke Openbaring, die iets diergelijks aankondigt, en bepaald het Christendom, enkel uit deze oorzaak, of terstond af te wijzen en te verwerpen, of zo lang uit te leggen en te veranderen, tot dat alles, wat zulk eene verwijding zijn zal, niets meer behelze, dan het geen zij uit haare eigen grondstellingen vermag afteleiden. Zij laat eindelijk geene andere Zedelijke Wet, geen ander moreel voorschrift, gelden, dan die de Rede zich zelve geeft. Zonder eene zulke *autonomie* (eigen-wetgeving) is, naar hare verzekering, ware zedelijkheid zelfs niet eens mooglijk. Nu is intusschen elke Openbaring, het Christendom niet uitgezonderd, eene vreemde, van buiten aankomende wetgeving (*heteronomie*), welke zij derhalven, als niet alle zedelijkheid verloren gaan zal, of in 't geheel niet dulden, of slechts daarom, en in zoo ver, toelaten kan, dewijl, en in zoo ver, de Rede de eigen voorschriften in zich zelve ontdekken, en geheel voor hare eigen uitspraken erkennen kan. Overweegt men nu alleen dit weinige, dan zal men het zeer begrijplijk vinden, dat de Kritiesche Wijsbegeerte, met betrekking tot Openbaring, in den toon eener superioriteit spreken moet, welke zich, vóór haar, nog geen Wijsbegeerte veroorloofd heeft. 't Is hier naamlijk de zaak niet, zoo als tot hier toe, om eene menschelijke, misschien dwalende, Wijsbegeerte met eene godlijke en onbedrieglijke Openbaring te vereenigen; maar om eene zeer onzekere Openbaring aan eene onbedrieglijke Wijsbegeerte te onderwerpen; niet om menschelijke wijsgeerige stellingen (*philosophemes*) te beproeven en te regt te brengen naar de uitspraken van goddelijke Gezanten; maar om deze uitspraken te zuiveren en te reinigen naar de beslissingen van alleen geldende wijsgeerige stellingen.'

(2). Om elk, die voor overtuiging vatbaar is, volkomen te overtuigen, dat REINHARD naar waarheid geoordeeld hebbe, en dat all eigentlijke Openbaring, en dus ook het Christendom, met den echten geest der Kantiaansche Wijsbegeerte volstrekt niet bestaan kunne, mogen de volgende plaatsen uit KANT'S *Relig. innerhalb der Grenz. der bloss. Vern.* dienen. Eigentlijk bewijst het dit geheele, zeer wonderbaarlijke, Boek, in deszelfs geest en zamenhang genomen, nog meer; maar ik kan geen geheel boek afschrijven. Het volgende zal ook genoeg zijn. Zeker staat het iedereen vrij, om het Kantianisme boven het Christendom te verkiezen; de gevolgen er van liggen geheel voor zijne rekening; maar om eene vereeniging tusschen beiden te droomen of te huichelen, dit is, of met het gezond verstand, of met alle braafheid en eerlijkheid, openlijk den draak te steken. Men hoore KANT zelven en oordeele:

'Wij hebben aangemerkt, dat ofschoon eene Kerk het gewigtigste kenmerk harer waarheid, naamlijk dat van eene regtmatige aanspraak op algemeenheid, ontbeert, zoo dra zij op een Openbaringsgeloof gegrond is - echter, wegens de natuurlijke behoefte van alle menschen, om tot de hoogste redebegrippen en gronden altijd iets zinlijk verdedigbaars (*sinlichhaltbares*), ergens eene ervaringsbevestiging (*erfahrungsbestätigung*) te verlangen, van het een of ander historiesch kerkgeloof ('t geen men ook gemeenlijk reeds voor zich vindt) gebruik kan gemaakt worden.

Maar om nu met zulk een empiriesch Geloof, dat ons, naar 't aanzien te oordeelen, een toeval in handen gespeeld heeft, den grondslag van een zedelijk Geloof te vereenigen, daartoe wordt eene uitlegging der ons in handen gekomen Openbaring vereischt, dat is, eene doorgaande duiding dezer Openbaring tot eenen zin, die met de algemeene praktiesche regelen eens Redegeloofs overeenstemt. Want het Theoretiesche van het Kerkgeloof kan ons zedelijk niet interesseren, zoo dra het niet medewerkt, om alle menschelijke pligten als goddelijke Geboden te doen volbrengen. Deze uitlegging moge ons zelfs, met betrekking tot den tekst (der Openbaring NB.) dikwerf gedwongen voorkomen, en het dikwerf ook werkelijk zijn, toch moet zij, zoo dra het maar mogelijk is dat de tekst ze aan kan nemen(*), aan zoodanig een letterlijken zin voorgetrokken worden, die, of niets voor de zedelijkheid in zich bevat, of derzelver drijfveren zelfs wel geheel tegenwerkt. Men zal ook vinden, dat het met alle oude en nieuwere, gedeeltelijk in heilige Boeken voorgeschreven, Geloofsaarden altijd zoo gegaan zij, en dat redelijke, weldenkende Volksleeraren ze zoo lang geduid hebben, tot dat ze dezelve eindelijk, wat hunnen wezenlijken inhoud betrof, van lieverleê met de algemeene, zedelijke, Geloofsgronden in overeenstemming bragten. De zedelijke Wijsgeeren onder de Grieken, en vervolgens onder de Romeinen, maakten het met hunne fabelachtige Godenleer juist zoo.' *l.c. pag. mihi* 157. *et seqq.*

OUDTESTAMENTSCHE OPENBARING.

'Het Joodsche Geloof is, wat deszelfs oorspronklijke inrigting betreft, een zamenstel van loutere Staatswetten, waarop een Staatsgestel gegrond was. Want welke zedelijke toevoegselen hetzelve, of toenmaals reeds, of in 't vervolg, aangehangen zijn geworden, zij behooren volstrekt niet tot het Jodendom, als zoodanig. Het Jodendom is eigentlijk in 't geheel geen Godsdienst, maar

louter de vereeniging eener menigte van menschen, die, daar zij tot eenen bijzonderen stam behoorden, zich tot een gemeen wezen, onder bloot staatkundige wetten, en dus niet tot eene Kerk, vormden. Integendeel, het zou veelmeer een bloote wereldlijke Staat zijn, zoo, dat wanneer deze immer door tegenspoedige lotgevallen van één gescheurd wierd, het polietiek geloof nog altijd aan denzelven overbleef, van zich mooglijk nog wel eens (bij de komst van den Messias) hersteld te zien. Dat deze Staatsgesteldheid *Theocratie* ten grondslage had (zichtbaarlijk eene *Aristocratie* van Priesteren of Aanvoerders, die zich op eene, van God hun onmiddelbaar medegedeelde, *instructie* beroemden) en dus den naam van God (die hier toch enkel als wereldlijk Regent, die over en op het geweten volstrekt geen aanspraak maakt, vereerd wordt) dit maakt ze niet tot eenen Godsdienst. - Het is er zoo ver van daan, dat het Jodendom eene, tot den toestand der algemeene Kerk behoorende *Epoque*, ik laat staan, op zijnen tijd deze algemeene Kerk zelve, zou uitgemaakt hebben, dat het veelmeer als een bijzonder, van Jehovah voor zich uitverkoren, Volk, dat vijandig tegen alle andere Volkeren was, en daarom van alle andere Volkeren vijandig behandeld werd, het gantsche menschelijk Geslacht van zijne gemeenschap uitsloot. Hierbij moet men er ook zoo veel gewigts niet aan hechten, dat dit Volk zich eenen eenigen, door geen zichtbaar beeld voor te stellen, God tot algemeenen Wereldregeerder koos; want men vindt bij de meeste andere Volken, dat derzelver Geloofsleer even zeer daarop uitliep, en zich slechts door de vereering van zekere, aan dezen Eenen ondergeschikten, magtige Ondergoden, van het *Polytheismus* (Veelgodendom) verdacht maakte. Want een God, die bloot de opvolging van zulke geboden eischt, tot welke volstrekt geene verbeterde moreele gezindheid gevorderd wordt, is toch eigentlijk niet dat zedelijk Wezen, wiens begrip of denkbeeld wij tot eenen Godsdienst noodig hebben. Dit zou dan nog veeleer plaats vinden bij een Geloof aan vele zulke magtige, onzichtbare Wezens, wanneer een Volk zich dezelve eens zoo dacht, dat zij, bij de verscheidenheid hunner bezigheden (*departements*) toch allen daarin overeenkwamen, dat zij dezulken alleen met hun welgevallen verwaardigden, die met hun gantsche hart de deugd aankleefden; dan bij het geloof aan een eenig Wezen; maar dat van eenen werktuiglijken eerdienst de hoofdzaak maakt.' *l.c. pag.* 186. *et seqq.*

Zoo de Kantiaansche taal nog eenige bepaalde betekenis overgehouden hebbe, dan bewijst dit gezegde duidelijk, dat KANT de Leer des O. Testaments niet alleen voor geene goddelijke Openbaring houdt, maar zelfs voor zeer immoreel, zoo, dat het Heidendom met deszelfs Veelgederij nog zeer wel iets, van den zedelijken kant, boven het Jodendom met de kennis van eenen eenigen God, maar zoo onbruikbaar voor de zedelijkheid als deszelfs Jehovah, vooruit zou kunnen hebben. Hier dus aan vereeniging van Openbaring en Kantianisme te kunnen denken, is de ongerijmdheid of onbeschaamdheid zelve. Maar nu het Christendom? ---

NIEUWTESTAMENTSCHE OPENBARING.

'Uit het Jodendom, doch niet uit het meer aardsvaderlijke en onvermengde, bloot op eene staatkundige inrigting gegronde, maar uit het reeds, door van langzamer hand daarin algemeen geworden zedelijke leeringen, met zijn Godsdienstgeloof vermengde Jodendom, in eenen toestand, waarin aan dit anders zoo onwetend Volk reeds veel vreemde (Grieksche) wijsheid toegevloeid was, welke waarschijnlijk ook daartoe bijdroeg, om het door begrippen van deugd op te klaren, en bij den drukkenden last van hun instellingsgeloof tot omwentelingen (*Revolutionen*) voor te bereiden, bij gelegenheid van de vermindering der Priestermagt, door hunne onderwerping aan de opperheerschappij eens Volks, dat elk vreemd Volksgeloof met onverschilligheid aanzag' (Welk een diepe haat en boosaardigheid ligt ten grondslag aan dit oordeel! Godsdienst en Deugd hebben de Joden dan van de Heidenen geleerd, en de reine, zuivere beginselen, aan het denkbeeld van den eenen waren God, en deszelfs aanbiddelijke volmaaktheden verknocht, die in de Schriften van Mozes en de Propheten zoo menigvuldig en zoo Gode waardig voorkomen, moeten hier voor de rampzalige, onreine en Gode zoo onwaardige Fabelleer der Heidenen zwichten! Wat zeg ik? zonder deze Heidensche wijsheid zou het Jodendom zich nimmer tot het Christendom verheven hebben! - De eerlijke Man beslisse, of zulk een oordeel waarheidsliefde verrade en een' Wijsgeer waardig zij.) 'uit zulk een Jodendom verhief zich nu plotseling, ofschoon niet onvoorbereid, het Christendom. De Leeraar des Evangeliums kondigde zich als een van den hemel Gezondene aan, terwijl hij terstond, als eene zulke zending waardig, het dienstgeloof (Frohnglauben) aan godsdienstige dagen, belijdenissen en gebruiken voor in zich zelven nietig; het zedelijke daarentegen, dat alleen de menschen heiligt, zoo als hun Vader in den Hemel heilig is, en door den goeden levenswandel zijne echtheid bewijst, voor het alleen zaligmakende verklaarde, en na dat hij door leer en lijden tot een' onverdienden en te gelijk verdienstelijken dood (waarmede zich zijne openlijke Geschiedenis eindigt; want de, als aanhangsel er bijgevoegde, geheimere, enkel voor de oogen zijner

Vertrouwden voorgevallen, Geschiedenis zijner Opstanding en Hemelvaart, kan, derzelver historiëele waarde onbeschadigd, tot den Godsdienst der Rede niet gebruikt worden) aan zijn Persoon een, met het oorspronklijk beeld (*Urbilde*) der alleen Gode welgevallige menschheid overeenkomstig, voorbeeld gegeven had, als naar den hemel, waaruit hij gekomen was, weder terugkeerend voorgesteld wordt. - Deze Leer, die, als het misschien om een Geschiedenisgeloof wegens de afkomst en veelligt bovenaardschen rang zijns Persoons' (van Jesus) 'te doen ware, wel de bevestiging door wonderen noodig had, worden in een heilig Boek nog wonderen en verborgenheden toegevoegd, wier bekendmaking zelve weêr een wonder is, en een geschiedenis-geloof vordert, dat enkel door geleerdheid, niet alleen als echt bewezen worden, maar ook omtrent de beteekenis en den zin bepaaldheid bekomen kan.'
En welke diensten doen nu geleerdheid en nadenken hier aan het Christendom? - Men hoore KANT zelven weêr:
'Alle geloof, dat zich als Geschiedenis-geloof op boeken grondt, heeft, tot zijne zekerheid een geleerd Publiek noodig, bij 't welk het door Schrijvers, die tijdgenooten waren, en in geene verdenking van eene bijzondere afspraak met de eerste verbreiders van hetzelve staan, en wier opvolging tot aan onze tegenwoordige Schrijvers zich onafgebroken heeft staande gehouden, als 't ware gecontrarolleerd kon worden. Nu was er ten tijde van de Christelijke Omwenteling bij dat Volk, 't welk de Joden beheerschte en onder hetzelve verspreid was' (het Romeinsche naamlijk) 'reeds een geleerd Publiek, van 't welk ons ook de geschiedenis des toenmaligen tijds, wat de gebeurtenissen in zijne staatkundige gesteldheid betreft, door eene onafgebrokene rij van Schrijveren is overgeleverd geworden. Ook was dit Volk, schoon het zich omtrent het godsdienstig geloof zijner niet-romeinsche Onderdanen weinig bekommerde, toch met betrekking tot Wonderen, die openlijk onder het zelve voorgevallen zouden zijn, in geenen deele ongeloovig. En met dat alles gewagen zij als tijdgenooten geen enkel woord, noch van deze wonderen, noch van de even zeer openlijk voorgevallene omwenteling, die deze wonderen bij het, aan hun onderworpen, Volk (de Joden) met betrekking tot deszelfs Godsdienst voortbragten. Slechts laat, na meer dan eens menschen leeftijd, deden zij nasporingen omtrent de gesteldheid van deze, hun tot daartoe onbekend geblevene geloofsverandering (die niet zonder openlijke beweging was voorgevallen) maar geene omtrent de Geschiedenis van haren eersten aanvang, om ze in hunne eigen jaarboeken op te zoeken. Van hier af aan, tot op den tijd, dat het Christendom voor zich zelven een geleerd Publiek uitmaakte, is daarom deszelfs geschiedenis donker, en dus blijft het ons onbekend, welke werking deszelfs Leer op de zedelijkheid harer belijderen deed; of de eerste Christenen werkelijk zedelijk verbeterde menschen, of lieden van den gewonen stempel geweest zijn. Maar sederd dat het Christendom zelf een geleerd Publiek wierd, of toch in het algemeene intrad, verstrekt deszelfs Geschiedenis, wat de weldadige werking betreft, die men van eenen zedelijken Godsdienst met regt verwachten kan, in geenen deele aan het zelve tot aanbeveling.' *l.c. pag.* 193 *et seqq.*
Zoo iemand deze en soortgelijke menigvuldige uitdrukkingen omtrent het Christendom met eene ongeveinsde aankleving, wat zeg ik? voorwaarhouding ook maar, van het zelve weet te vereenigen, en tevens, om een zeker doel te bereiken, noch huichelt, noch voorwendt, maar het opregt meent; dan betuig ik plegtig, dat ik mij van zijn gezond menschenverstand geen groot denkbeeld zou kunnen maken. 't Is hier toch de vraag niet meer, of de beginselen der Kritiesche Wijsbegeerte zich met het Christendom vereenigen laten; maar of men zich een kunstig boosaardiger aanval op de waarheid en den geest des Christendoms voor kunne stellen, dan in de bovenstaande, in schijn zoo zachte, woorden van KANT begrepen is. 's Mans bitterheid is groot genoeg, om hem, waar hij over het Christendom spreekt, den geheelen Wijsgeer te doen verloochenen, en een even onbillijk als valsch oordeel over het zelve uit te doen brengen. Men stelle de Christenen al eens zoo slecht als men wil, wat toch zou hun slecht gedrag voor eene onpartijdige vierschaar tegen de Leer van JESUS en de Apostelen bewijzen kunnen, zoo dra het uit die Leer zelve bleek, dat dit gedrag daar met even zoo veele woorden veroordeeld stond, en juist een tegenovergesteld gedrag van alle derzelver Belijders streng gevorderd wierd? Even zoo moet immers ook een onpartijdig Rigter over de vervolging en bloedvergieting oordeelen, daar zich menschen, die zich Christenen noemden, aan schuldig maakten. Zoo dra de Evangelieleer niets dan vergeving, verdraagzaamheid en liefde ademt, zijn alle die ondaden juist uit gebrek aan Christendom gepleegd, en nimmer zouden zij de Kerkelijke Geschiedenis onteerd hebben, indien derzelver bedrijvers door den geest van JESUS Leer bezield waren geweest. - Maar is het zoo uitgemaakt, als de Koningsberger Wijsgeer zoo stellig, en als of er geen verschil over ware, durst verzekeren, dat de luttel weldadige uitwerking, die het Christendom op de zedelijkheid gehad heeft, het zelve in de daad tot geene aanbeveling

verstrekke? Zeker hieraan moest, na zulk eene stoute verzekering, niet meer getwijfeld kunnen worden; want het komt hier niet op eene spitsvondige redekaveling, maar op eenvoudige, historieële waarheid, en dus op enkele goede trouwe, aan. Het is er intusschen zoo ver van daan, dat de geleerde REINHARD, bij zijne grondige geschiedkunde, geene zwarigheid maakt om juist het tegendeel te verzekeren. 'Men weet het uit de Geschiedenis' (zegt hij, *Moral-syst.* 2. *B. Erst. Kap. pag.* 115.) 'welk eenen snellen, alles veredelenden, invloed de Zedeleer, door den geest der liefde bezield, door de prediking des Evangeliums bekwam; welk eene onverwachte, bijna ongelooflijke, verbetering zij in eene wereld voortbragt, die in misdaden van allerlei aard als verzonken was, en welk nieuw zedelijk leven het menschlijk Geslacht binnen korten tijd daardoor ontving. Dat dezelfde verandering nog altijd volgt, zoo dra men zich opregt aan het Christendom overgeeft, bewijst de ervaring.' - Maar nu nog een enkel uittreksel uit KANT. Het zal voor 't laatst duidelijk doen zien, in welken zin die Wijsgeer het woord: *Openbaring*, gebruikt, hoe hij er mede speelt, en welke achting hij in 't gemeen voor den Bijbel in zijn hart koestert. Enkel om 't Gemeen te blinddoeken, en niet lijnregt vooroordeelen in het aangezicht te vliegen, zie daar de eenige reden, waarom men deze gewijde woorden hier en daar kunstig duister, maar zeker altijd in eenen anderen zin, dan den gewonen, bezigt. Men oordeele weêr zelf:
'De Rede, welke omtrent zaken, die naar derzelver natuur zedelijk en zielverbeterend zijn moeten, zich van den last eens, aan de willekeur van uitleggeren bestendig onderworpen, Geloofs losrukt, heeft in alle de landen van ons werelddeel onder ware Godsdienstvereerders algemeen (schoon niet overal openlijk) aangenomen, vooreerst, den stelregel eener billijke bescheidenheid in uitspraken over alles wat Openbaring heet. Zij oordeelt, dat, daar niemand aan eene Schrift, die wat derzelver praktikalen inhoud betreft' (dat is, naar KANT, in zoo verre zij met dat geen, wat de Praktiesche Rede uit haar eigen geeft, overeenstemt) 'louter Goddelijks behelst, de mooglijkheid bestrijden kan, dat zij (omtrent het geen, dat daarin geschiedkundig is naamlijk) ook wel werkelijk als goddelijke Openbaring zou kunnen aangezien worden; en daar tevens de verbindtenis der menschen tot éénen Godsdienst niet voeglijk zonder een heilig Boek, en een, op het zelve gegrond, Kerkgeloof, tot stand gebragt en duurzaam gemaakt kan worden; daar, bovendien, zoo als het met den toestand der menschelijke inzichten thans geschapen staat, wel moeilijk iemand eene nieuwe Openbaring, door nieuwe wonderen ingevoerd, verwachten zal, het vernuftigste en billijkste zij, dit Boek, dat eenmaal daar is, verder tot een' grondslag van het Kerkonderrigt te gebruiken, en deszelfs waarde niet door nuttelooze of moedwillige aanvallen te verzwakken; maar daarbij NB. ook geen mensch het geloof er aan' (aan den Bijbel 'naamlijk) als ter zaligheid noodig op te dringen. De tweede grondstelling is, dat, daar de heilige Geschiedenis, die bloot voor de behoefte van het Kerkgeloof aangelegd is, voor zich alleen op de aanneming van zedelijke Stelregels (maximen) hoegenaamd geen invloed hebben kan, noch mag - zij altijd als op het zedelijke doelende geleerd en verklaard moet worden, terwijl er tevenszorgvuldig, en (daar vooral de gemeene man eene bestendige helling in zich heeft om tot het lijdelijk geloof over te stappen) herhaald ingescherpt moet worden, dat de ware Godsdienst niet in het weten of belijden van dat geen gelegen zij, wat God tot onze zaligwording doet of gedaan hebbe, maar in dat, wat wij doen moeten om het zelve waardig te worden; 't welk nooit iets anders zijn kan, dan 't geen voor zich zelven eene onbetwijfelde, onbepaalde waarde heeft, en dus alleen ons Gode welgevallig maken kan; en van welkers noodzaaklijkheid tevens ieder mensch, ook zonder alle bijbelkennis, volkomen gewis kan worden.' *l.c. pag.* 198. *et seqq.* Zegt REINHARD nu te veel, of oordeelt hij juist naar waarheid, als hij *l.c. B.* 1. *pag.* 27. zich omtrent het eigen boek, daar ik de bovenstaande aanhalingen uit bijbragt, dus uitdrukt: 'Hoe roemrijk ook eenige oordeelen zijn, welke de Stichter dezer Philosophie in zijn bekend, op dit ontwerp betrekking hebbend, Geschrift, over Openbaring en Christendom geveld heeft, zoo moet men toch den geest dezes zonderlingen Boeks zeer weinig gevat hebben, wanneer men het niet voelt, dat het Christendom in het zelve alleen in zoo ver voor waar en echt verklaard wordt, als het eenerlei met den zoogenaamden Godsdienst van de reine Rede is, en overeenkomstig denzelven uitgelegd kan worden; dat juist daarom op eene moreele uitlegging der Schrift gedrongen wordt, dewijl de onvereenbaarheid des Christendoms met de Kantiaansche Wijsbegeerte elken onpartijdigen in de oogen moet springen, zoo lang men het bij de grammatikale uitlegging des Bijbels berusten laat; dat aan alle, uit den Bijbel en het godgeleerd Stelsel bijbehouden spreekwijzen een zin is ondergeschoven geworden, naar welken zij geheel iets anders beteekenen, dan zij werkelijk zeggen; dat eindelijk alles, wat over de noodzaaklijkheid en de waarde van de Openbaring en het Christendom in het bedoelde Boek vastgezet is, daarop uitloopt, dat zij beiden bloot voor de zwakken noodig zijn, en geheel ontbeerd konden worden, wanneer elk tot het volle en vrije gebruik van zijne Rede rijpte.'

(3). Zoo moge PAULUS 1 Cor. 15 vs. 14 en volg. zoo stellig als hij kan, zeggen: *Indien Christus niet uit den dooden opgewekt is*, *zoo is onze prediking ijdel*, *en ook uw geloof is dan ijdel*, *en wij worden valsche Getuigen Gods bevonden*, *want wij hebben van God getuigd*, *dat Hij Christus opgewekt heeft. Uw geloof is dan te vergeefs en gijzijt nog in uwe zonden. Zoo zijn dan ook verloren*, *die in Christus ontslapen zijn*; KANT verklaart onbewimpeld, dat de Opstanding van Christus tot den Godsdienst van de Rede niet gebruikt kan worden, dat de Rede er zelfs geen belang hoe genaamd bij kan vinden; integendeel, dat het denkbeeld van de opstanding van Ligchaamen haar zeer lastig is. Zie *Relig. inn. der Grenz. der bloss. Vern. Dritt. St. Zweit. Abh. blads.* 191 *in not.*

(4). Welk een aantal van Kantiaansche Schriften zoude ik hier kunnen aanvoeren, die, na alle hunne pogingen ter ondermijning van de hechtste grondslagen des Christendoms vurig aangewend te hebben, zich in het einde nog gaarn als lofredenaars van het zelve zouden voordoen! Voor hun, die met de voortbrengselen der Kritiesche Wijsgeeren in Duitschland bekend zijn, zal dit wel niet noodig wezen. Voor de overigen moge de volgende plaats uit RäTZE'S *Anzeige der Hauptresult. der Kant. Philos.* te vinden in zijne *Kant. Blumenlese* 1. *D. bladz.* 134. *en volg.* genoeg zijn: ‘Met de vaststelling (*begründung*) van den reinen zedelijken Redegodsdienst is ook voor het Christendom een onbeweeglijke grondsteen gelegd. Want daar, in opzicht tot Theoretische (leerstellige) beginselen, tot hiertoe de Christelijke Godsdienst van wegen NB. deszelfs onredelijkheid aangeklaagd werd, en hierom het Testament, dat ons deze erfenisse verzekert, voor onwettig verklaard werd, zoo moet het thans eene even zoo toereikende als gewenschte bevestiging van echtheid (*beglaubigung*) zijn, dat wij in onze eigen zedelijke Rede een, met dit Testament des Christendoms gelijkluidend, document vinden, en daardoor die voorgewende onredelijkheid en onwettigheid des Testaments, als eene voorbarige dwaling, of zelfs wel ten eenenmaal als eene boosaardige lastering daarstellen, en ons alzoo niet slechts in het bezit dezer goddelijke erfenis behouden, maar ons dezelve ook voor altijd verzekeren. Want

(*) Elk ziet, dat met deze zoogenaamde moreele uitlegging de geheele eigentlijke Openbaring weg moet vallen, dewijl men zich bij dezelve noch aan den zin der woorden, noch aan het oogmerk der sprekers bindt, maar de Openbaring niets meer en niets minder laat zeggen, dan men wil, en vooraf bepaald heeft, dat zij zeggen zal. Men erkent dus geen eigentlijk gezegde Openbaring, maar enkel de voorschriften der Rede; doch om de vooroordeelen niet tegen zich op te ruijen, houdt men het Boek, dat men eenmaal als Openbaring vindt, het moge dan Bijbel, Coran, of anders heten; maar zorgt, om ze allen juist dat te laten zeggen, wat men eenmaal verkiest dat ze zeggen zullen. De hoofdgronden, die het gezond verstand tegen zulk eene uitlegging in moet brengen, hebben en anderen op het sterkst aangedrongen. De laatstgenoemde geeft ze in 't kort dus op: “1. Zulk eene Interpretatie verdient volstrekt den naam van uitlegging niet; want volgens dezelve vraagt men er zelfs niet na, wat, naar de uitspraak des Bijbels zelven, de Vervaardigers der H. Schriften geleerd hebben; maar men laat hen dat gezegd hebben, wat men wenschte dat zij gezegd hadden. 2. De veronderstelling, daar men bij deze wijze van uitlegging mede aanvangt, dat, naamlijk, de grammaticale zin eener Bijbelplaats niet aangenomen kan worden, of ten minsten voor de zedelijkheid van geen nut zij, zoo dra hij eene stelling bevat, welke de, aan zich zelve overgelaten, Rede niet vermag uit te vinden en te bewijzen; is valsch.” “3. Daar bij dezen aard van verklaren reeds de bloote mooglijkheid om eene zedelijke grondstelling met de woorden eener Bijbelplaats uit te drukken, ons beregtigt, om deze stelling in de Bijbelplaats in te dringen, zoo moest bijna ieder Schriftuurplaats eenen veelvoudigen zin toelaten, juist zoo, als bij de uitgebreidste mystiesch-allegoriesche verklaringswijze, die men lang verworpen heeft; en daaruit kon niets anders, dan verwarring in het onderrigt van den Godsdienst, mistrouwen omtrent den Bijbel en twijfel aan deszelfs auctorieteit (welke, door de zedelijke uitlegging, bij het grootste gedeelte der menschen juist geschraagd moet worden) ontspringen. 4. Men heeft zulk eene uitlegging volstrekt nietnoodig: want 1. De Bijbel bevat stof genoeg tot een volkomen onderrigt in den Godsdienst en in de Zedekunde, door onmiddelbare en middelbare aanwending van deszelfs inhoud op de zedelijke behoeften der menschen; 2. er worden ongetwijfeld bijbelplaatsen gevonden, die zwaar zijn om te verklaren, 't geen ook bij den hoogen ouderdom en de eigene taal der H. Schriften niet bevreemden kan; maar het grootste aantal van zulke plaatsen betreft niet eigentlijk de Leer zelve, en wanneer dit ook bij enkelen et geval is, zoo zijn de Leerstukken, daar ze betrekking op hebben, gewoonlijk in andere, duidelijker, plaatsen bevat. 5. Het is niet te begrijpen, hoe deze uitleggingswijze door Christelijke Godsdienstleeraren, zonder bedrog en onredelijkheid, zou kunnen aangewend worden. Zie 1 §. 15. 5:

nu wordt ons deze erfenisse van de Rede zelve, als de hoogste instantie, die ons te voren het erfregt ontzeggen wilde, toegewezen, dewijl zij in haar eigen archief de oirkonde van de vermaking gevonden heeft.'

Om volkomen te zien, welk een dienst het Kantianisme aan het Christendom gedaan hebbe, leze men: *de Goddelijkheid des Christendoms in zoo verre zij begrepen kan worden* van L.G. BEKENN, het volledigste dat mij hieromtrent voorgekomen is. Alles wordt in het Christendom daar Mythe, Philosopheme, poëtische voorstelling, middel voor zwakken, vehiculum om tot het Redegeloof te komen. Wat men er als daadzaak in mogt beschouwen, zelfs de Opstandig van JESUS, heeft geen gebruik ter wereld, verwoest zelfs de zedelijkheid. De Opstanding van JESUS is alleen poëtische voorstelling, dat de zedelijke mensch niet sterft, of, zoo hij sterft, weder levendig moet worden. Het geheel verhaal van JESUS geboorte *Luc.* 1. *en* 2. heeft zijnen grond in de voorstelling van dien tijd, volgens welke ieder uitnemend heilig mensch door den H. Geest en Gods kracht geteeld werd. 'Indien men deze uitdrukkingen, als daadzaken, tot een voorwerp des Christlijken geloofs wilde maken, zou men zich bedriegen. Wie zich ter zijner geruststelling gedrongen voelt, om het Christendom voor eene Leer der Openbaring te houden (en dit zijn de zwakken weêr, voor wie het behoefte is; wie het Christendom, en over 't algemeen een Reliegieleer, niet meer nodig heeft, is volmaakter, en men mag zelfs geen poging doen om er hem aan te doen gelooven) voor dien zal zich deze gebeurtenis altijd als een wonder voordoen, en om zijner behoeften wil mag bij de Leer van 't Evangelie voor godlijk houden; maar de enkel geleerde en verstandige uitlegger zal ze natuurlijk verklaren: wie durft hem zulks ontzeggen? Daarmede spotten zal niemand dan een onwetende of onzinnige.'

En toch is het moeilijk voor 't gezond verstand om zulk eene verdediging van het Christendom niet bespottelijk te vinden. Want of de daadzaken des Christendoms zijn waar, en dan hoont zulk eene verklaring het gezond verstand - of zij zijn niet waar, en dan gaat er het zedelijk karakter van JESUS en van de Apostelen mede te gronde. Er is hier geen derde geval, naar mijn inzien, mooglijk. Moet men de daadzaken, zoo als de Evangelisten ze verhalen, gelooven, dan staat het gehele Christendom in zijne waarheid en goddelijkheid daar, en men is verpligt zich aan deszelfs uitspraken te onderwerpen. Zijn deze daadzaken voorgewend en valsch, dan moet men het Christendom als eene valsche Godsdienstleer verwerpen, en de eerste Leeraars van het zelve zijn bedriegers of wonderzuchtige dwepers geweest. Wie ons dus de daadzaken, daar het Christendom op rust, poogt te ontroven, ontroost ons het Christendom zelven, onder welk een schoon en zedelijkschijnend voorwendsel hij dit ook doen moge. Maar wien zulk eene verklaring ook voldoen kan, moet waarlijk zijne redelijkheid reeds verwoest hebben. Ten minsten dit betuig ik plegtig, dat met het geloof aan de historieële waarheid der daadzaken, mijn geloof aan het Christendom volkomen staat of valt, zonder dat het mij mooglijk zij hier anders omtrent te kunnen denken, en dat van het oogenblik dat ik aan soortgelijke verdedigingen van het Christendom, als die van BEKENN en zijns gelijken zijn, geloof, mijne achting voor het zedelijk karakter van JESUS en de Apostelen in mijn hart, in weerwil van mij zelven, verwoest is. Over dit werk van BEKENN verdient nagelezen te worden de zeer gegronde Recensie van het zelve in de *Alg. Vad. Letteroeff.* 1805. *N.* 15.

(5). Is het mooglijk voor ous menschen, en dat in onze, met alle de ervaringen der vorige eeuwen verrijkte, eeuw, zeker te bepalen, wat bij ons rein *van voren*, en wat in de daad niets dan het resultaat van ons denken omtrent vroegere en eigen ervaringen en dus in waarheid *van achteren* is? Waarom denken wij thans zoo veel *a priori*, dat in de eerste eeuwen der wereld zoo weinig het geval was, en waarom werd dit denken *a priori* juist altijd grooter en gemaklijker, naar mate men met vorige ondervindingen en ervaringen voordeel kon doen, en ons verstand zich zelven met de resultaten van beiden verrijkte? Antwoordt men, om dat de mensch gedurig beschaafder wordt: dan vraag ik weêr, of de beschaving zelve niet geheel het werk der ervaring zij, en of wij dezelve niet overal aantreffen of missen, naar mate een volk meer geheel aan zich zelven overgelaten, of meer met andere volkeren in verbindtenissen gebragt wordt, en hierdoor ervaringen met ervaringen vergelijken of uitwisselen kon. NICOLAÏ zou dus voor een groot gedeelte wel gelijk kunnen hebben, als hij, in zijnen satierieken toon, zegt: 'Het slimste van al wat slim heten mag, en waartegen weinig raad te vinden zou zijn, is de stoutheid van sommige empiriesche Wijsgeeren, welke niet alleen *van achteren*, maar ook *van voren*, zeer scherp om zich in 't rond gezien hebben, en nu beweren: dat het *van voren* der nieuwe Duitsche Philosophie van achteren zamengehaald, en in 't geheel geen rein van voren te noemen zij; ja zelfs, dat de tafel der Kategoriën uit waarnemingen over het denken ontstaan zij. Deze vredestoorders wanen, dat een Wijsgeer, die zich diepdenkend daarstelde, de oogen gesloten, de ooren vast toegestopt, de mond toegebeten, de neus volsterke *vanvoornige* verstoppingen, kortom, zonder eenige

zinlijke indrukken, *rein van voren* volstrekt niets zou kunnen kennen, dan, op zijn best, de golven en brandingen van zijn denkend zielewater, waar zij aan de wanden en hoogten van zijne hersenpan aanstoten en zich breken, en dat het georganiseerde zielwater even zo min, zonder bestendige indrukken door de zinnen, onderscheiden of vergelijken, dat heet denken, zou kunnen. Van hier, dat zij de *reine* Wijsgeeren beschuldigen, dat hun weten *onrein*, bijgevolg *geen weten* zij; dat er door hunne hardverstopte ooren toch nog menige empiriesche klank drong; dat zij met hunne oogen loerden, zich de neus snoten, en dat hunne Philosophie onmerkbaar: *lingsom keert u*, speelde, hoorde, zag, rook, smaakte, en bestendig in 't empieriesche in voelde, en nu *van voren* ongemerkt er ingevlochten wierd, het geen op die wijze werkelijk *van achteren* gehaald was. Dit heeft nu zeker wel eenige waarschijnlijkheid voor zich, ten minsten heeft het tot hiertoe door de nieuwe Duitsche Wijsgeeren zoo veel te minder *onwederlegbaar* wederlegd kunnen worden, daar hun *weten* zich zeer dikwijls wederspreekt, en de een den anderen beschuldigt, dat hij *de wetenschap* niet begrepen hebbe. Er blijft hierom altijd eenigen twijfel over, of dat geen, 't welk de *reine* Philosophie *rein van voren weten* noemt, niet somtijds *halfweten*, *vierendeelweten*, kortom, *geen weten*, dus bloot *voor waar houden*, zoo niet zelfs bloot *meenen* zij. Is men nu hiervan niet geheel *rein gewis*, zoo is *weten van voren* niet naauwkeurig van *meenen van achteren* te onderscheiden; ja, er zon zelfs wel eens een geheel goed *weten van achteren* kunnen zijn, dat niet bloot *meenen* was. Wanneer dus het *weten* en *meenen* zoo bont door elkanderen ligt, zoo mag men zich te minder verwonderen, dat onze Duitsche Philosophen zich over de *reine noodwendige waarheden* zoo menigwerf tegenspreken, en zoo *onrein* strijden; zoo mag men zich het allerminst verwonderen, dat achter menige *van voornige reine kennis* zoo dikwerf volstrekt niets is, en ook zoo ellendig luttel achter de *Synthetiesche kennissen van voren*, het nieuwe schild der nieuwe Duitsche Philosophen.' Ik verbeelde mij, dat er veel gezond menschenverstand in dit gezegde zij. KANT, die zijne zwakke zijden wel eens meer schijnt te voelen, maakt zich deze eigen zwarigheid in de voorrede van zijn *Crit. der Prakt. Vern. pag.* 23. 'Iets ergers, zegt hij, zou deze pogingen wel niet gebeuren kunnen, dan wanneer iemand de onverwachte ontdekking deed, dat er overal in 't geheel geene kennis van voren gevonden wierd of gevonden kon worden. Alleen hiermede heeft het geen nood.' Maar waarmede bewijst hij dit gezegde? Met eene magtspreuk, die beslist, wat te bewijzen viel. 'Dit zou even zoo veel zijn, zegt hij, als of iemand door de Rede wilde bewijzen, dat er geene Rede ware.' Hoe? zou iemand, die bewees dat onze Rede zoo ingericht ware, als de empiriesche Wijsgeeren van NICOLAÏ, straks aangehaald, beweerden; dat zij, naamlijk, in dezen onzen voorbereidenden toestand, alleen door ervaringen ontwikkeld wordt, en op het geen haar door ervaringen gegeven wordt, werke; teffens bewijzen, dat wij geene Rede hadden? Elk zal dit zoo volkomen niet doorzien. Heeft KANT dit dan bewezen, toen hij in zijne *Crit. der rein Vern.* de Rede van derzelver trotsche aanmatigingen te rug dreef en binnen meer beperkte grenzen bepaalde? -

(6). Zoodra alleen *Goddelijke Geboden* kan genoemd worden, wat overeenkomt met de reine Rede, en door haar als waar erkend wordt, en men in geenen anderen zin *een godlijk Gebod* erkent, dan zijn er maar weinig Boeken in de wereld, waarin men geene *goddelijke Geboden* zal aantreffen, en die dus even zeer als de Bijbel *Openbaring* genoemd kunnen worden. Het eenig onderscheid is dan maar in het meerdere of mindere gelegen. CICERO'S, SENECA'S Schriften, de *Coran*, de *Bijbel*, allen behelzen iets, dat de Rede als waarheid erkent, behelzen dus *goddelijke Geboden*, en zijn in zoo ver *Openbaring.* Het voortreffelijke van het eene Boek boven het andere bestaat alleen in het meerdere overeenkomstige met het geen de Rede uit haar eigen geeft, dat men er in aantreft. Elk ziet dus, dat hier met de woorden: *geboden Gods* en *Openbaring* gespeeld wordt, en dat men in de Kantiaansche schriften er geheel iets anders door verstaat, dan ieder gezond verstand er tot hier toe altijd door verstaan heeft, en dat zelfs dit laatste er geheel mede wegvalt. Intusschen, zou men het kunnen gelooven, worden er werkelijk reeds pogingen gedaan om den *Coran* van MOHAMED zoodanig met de rede te doen instemmen, dat hij in den Kantiaanschen zin ook volkomen eene goddelijke *Openbaring* zou kunnen genoemd worden. J.C.G. AUGUSTINI *Hoogl. in de Phil. en Oostersche Litt. te Jena*, heeft onder anderen in eene bijzondere Verhandeling zijne krachten hier aan gewijd. Eene vergelijking intusschen van het gene AUGUSTINI *voor*, en PRIESTLEY *tegen* den Coran inbrengt, zal het gewoonste gezond verstand altijd genoegzaam in staat stellen, om JESUS en MOHAMED, ons gezegend Evangelie en den Coran, waar het op eene ware en eigentlijk *goddelijke Openbaring* aankomt, grondig te kunnen onderscheiden.

(7). Het is, vóór KANT, van de meeste Wijsgeeren zeer goed begrepen geworden, dat, welk gezag de mensch ook volgen moge, de voorschriften, die hij volgt, eerst in de maxime van zijn' eigen

wil opgenomen moeten worden, zullen de daden, die er uit voortvloeien, zijne eigen vrije daden kunnen genoemd worden. Het geringste gezond menschenverstand zal geene zedelijkheid toeërkennen aan eene handeling, die ik, uit vrees voor straf, of op hoop van beloning, alleen begaan heb, zonder dat voor 't overige mijn hart er eenigzins mede vereenigd was; integendeel, die mijn hart eigentlijk verwenschte, maar die ik, om smart te ontgaan of zekere, mij voorgestelde, vreugd te verkrijgen, echter noodzaaklijk keurde. Maar met dit denkbeeld zou de Openbaring, zouden de positive wetten van God in dezelve, zeer wel bestaan kunnen. 't Is waar, zoo lang ik deze wetten als vreemden wil betracht, geeft de opvolging van dezelve mij zeker geene zedelijkheid ter wereld. Dit leert de Openbaring zelve. Van hier dat er overal op het hart, op waarheid in het binnenste, op aanbidding in geest en in waarheid, aangedrongen wordt. Maar wat toch zou beletten, dat ik, volkomen van de goedheid, wijsheid, betaamlijkheid der goddelijke Wetten overtuigd, dezelve geheel vrijwillig in de maxime van mijnen wil overneme, en ze mij dus tot eigen wetgeving make? Dan toch geeft derzelver opvolging wezenlijke zedelijkheid aan mijne daden, dewijl mijn hart er volkomen mede vereenigd is, of, zoo als de Openbaring het uitdrukt, dewijl ik waarlijk eenswillend met God ben, en zijn wil in de daad mijn wil geworden is.

Ondertusschen heeft KANT dit stuk onbetwistbaar in een helderder daglicht gesteld, dan vóór hem geschied was; maar tevens, door zijne reine redelijkheid, het eenige, dat aan onze daden het karakter van zedelijke volkomenheid geeft, zoo geheel geïsoleerd, zoo scherp van al wat ervaring en gevoel heet, afgescheiden (iets dat men op het papier doen kan, en de Konigsberger Wijsgeer zoo gaarn doet, maar dat men in de natuur zelve nooit zoo vindt) daartestellen, gelegenheid gegeven om de *Openbaring* als noodloos, en zelfs als nadeelig, te doen beschouwen; terwijl hij nog bovendien twee hoofdpunten vooronderstelt, die in zijn stelsel nog altijd donker blijven, en aan voorname en onpartijdige Wijsgeeren in Duitschland, na het meest ingespannen onderzoek, immer donker gebleven zijn. Ik doel op '*s menschen vrijheid, louter tot de overzinlijke wereld bepaald*, en de *voltooijing der Eigenwetgeving door de Rede*, *louter uit haar zelve.* Zie hier wat GARVE *Ethik des Aristot. Erst. Band Inleit. pag.* 234 er openhartig van belijdt: 'Ik moet bekennen, dat ik nog altijd twederlei zaken niet volkomen begrijpe. Vooreerst, waarom de vrijheid tot de bovenzinlijke wereld bepaald moest worden, of tot dezelve, naar het doel, dat KANT daarbij had, bepaald worden konde. Ik begrijp niet, hoe de mensch in eene wereld vrij handelen kan, waar hij volstrekt niets re handelen heeft, en hoe hij in deze onze zichtbare, alledaagsche wereld vrij handelen kan, in welke hij niet vrij is. Ik begrijp, ten tweeden, nog altijd niet, hoe de Rede hare wetgeving tot stand brengt, wanneer zij volstrekt niets voor zich heeft, waaruit zij hare voorschriften scheppen kan, dan zich zelve. In de Praktiesche Rede ligt toch niets meer dan rede, niets, dan of het vermogen om de waarheid te kennen, of haar wetgevend gezag zelve. Leidt zij hare wetten bloot uit de natuur der waarheid af, zoo bevinde ik mij weder in het Leerstelsel van WOLLASTON(*), en toch zie ik geenen anderen uitweg. Want wetten, welke bloot uit de wetgevende magt van hem, die ze geeft, afgeleid worden; regelen voor een redelijk gedragen, welke enkel uit het wezen der Rede zelve gekend worden, zijn en blijven mij onbegrijplijk.'

(8). 'Iets aardigs is het, dat juist die menschen, die niets stelligs in den Godsdienst willen aannemen, nogthans enkel Godsdienst der Rede vorderen, en eene Wijsbegeerte aannemen, die zo sterk positief is, als er iets zijn kan; die van alles *Postulaaten* maakt, zonder de stellingen, die zij aanneemt, te bewijzen.' KAESTNER *Briev. aan den Abt* CARPZOV. 5*de Br.* 6 *Oct.* 1799. Zie *Bibl. van Theol. Letterk. voor het jaar* 1804. N°. 4. Waarin HERDER dan KANT ook al of niet moge begrepen hebben, zijn volgend gezegde omtrent de aanmatiging, die de kritiesche School zich zoo schaamteloos veroorlooft, kan niet wedersproken worden: '*Mit Protestationen gegen allen Dogmatismus ist sie die absprechendste Gebieterinn in einer Sprache worden*, *die sich vorher keine Schule erlaubte. Ausser ihr ist kein Heil*, *kein* plus *und* minus *menschlicher Bestrebung. Sie hat den Schatz gefunden*, *ihre gemeinsten Auswürfe siüd Goldstücke der Wahrheit. Was sie nicht gesagt hat*, *gilt nicht*, *bis sie es saget.*' *Metakritik Erst. Th. pag.* 20 *in proleg.*

(9). Hoe veel blijft in deze redenering van KANT aangenomen onderstelling, wat alleen door het onderwijs van JESUS zekerheid voor mij bekomen kan? 'Er moet eene onsterflijkheid zijn, wijl

(*) Het stelsel van komt hierop neêr: 'Elke handeling is goed, die eene ware grondstelling uitdrukt. Waarheid is het hoogste. Haar te kennen, en ze in zijne gesprekken en daden te gelijk levendig en werkzaam daar te stellen, is het laatste doel des menschen. De vatbaarheid om de waarheid te kennen, maakt den mensch tot een redelijk wezen, en door den aanleg zijner natuur, om de waarheid ook in daden te kunnen uitdrukken, wordt hij een zedelijk wezen.

de bewerking van het Hoogste - goed in de wereld het noodwendig voorwerp van eenen, door de Zedelijke-wet bestembaren, wil is; wijl in dezen de volkomene overeenkomst der gezindheden met de Zedelijke-wet de eerste voorwaarde des Hoogsten-goeds is; wijl de volle overeenkomst van den wil met de Zedelijke-wet, de Heiligheid naamlijk, eene volkomenheid is, daar geen redelijk wezen der zinnewereld in eenig tijdperk van zijn aanzijn vatbaar voor is; wijl zij niettemin als praktiesch noodzaaklijk gevorderd wordt; wijl zij dus alleen in eenen, tot in 't oneindige gaanden, voortgang (*progressus*) tot die volkomene overeenkomst, kan aangetroffen worden; wijl eindelijk deze oneindige voortgang niet dan door de veronderstelling eener, tot in 't oneindige voortdurende, aanwezigheid en persoonlijkheid van het eigen redelijk wezen mooglijk is.' KANT'S *Krit. der Prakt. Vern.* 1. *T.* 2. *B.* 2. *Hauptst.* §. 4. Wie zal in allen geval op zulk een bewijs *alleen* van zijne onsterflijkheid verzekerd zijn, en 'er moedig de eeuwigheid op instappen? - Zou CATO bij CICERO, met dit bewijs van KANT, maar zonder Openbaring, een grein meer zekerheid gehad hebben, dan hij nu heeft? zou hij zijne schoone bespiegeling minder met een treurig: *zoo ik hier in dwaal*, *zo ik na mijnen dood niets meer zal voelen* &c. geeindigd hebben? Ik geloof het niet. Maar nu JESUS CHRISTUS eenmaal het leven en de onverderflijkheid aan het licht gebragt heeft, ô hoe gemaklijk valt het nu om de onsterflijkheid te *postuleren!*

(10). Als ik de Schriften van PLATO en de gevoelens van SOCRATES over God, de Onsterflijkheid en het Hoogste goed lees, en dan zie hoe baardlooze jongelingen van onzen tijd over deze, voor de menschheid zoo gewigtige, onderwerpen oneindig duidelijker en verstandiger redeneren; als ik mij hier bij herinner, hoe er maar weinige vernuften op den aardbodem geleefd hebben, die bij eenen SOCRATES en PLATO mogen vergeleken worden; dan perst mij de waarheid het getuigenis af, dat het Christendom een licht in de wereld ontstoken hebbe, waaraan de Rede derzelver vervolkomening verschuldigd is, en dat nu, erkend of onerkend, in alle wijsgeerige stelsels doorgedrongen is, en aan dezelve hunne voortreffelijkheid boven die der Ouden geschonken heeft. KANT zou wel geen KANT geweest zijn, had JESUS CHRISTUS nimmer zijne Leer aan 't Menschdom bekend gemaakt.

(11). De poging om waarlijk deugdzaam te worden kost overwinning der zinlijkheid, en is dus voor den zinnelijken mensch aan eenen zeer zwaren en pijnlijken strijd verbonden. KANT zelfs noemt het nooddwang. Maar zoo lang deze strijd, deze nooddwang duurt, kan ik niet gelukkig genoemd worden; mijn geluk begint eigentlijk daar eerst, waar de opvolging van mijn' pligt lust voor mij wordt, en het vermeerdert, naar mate de volbrenging van mijn' pligt mij meer tot zaligheid verstrekt. Zoo lang men mij alleen troost met het uitzicht, dat ik in een volgend leven altijd gedurig nader aan volmaakte heiligheid zal komen, zonder die echter ooit volkomen te bereiken, en men er mij het punt niet bij aanwijst, waar moeilijke en pijnlijke zelfverloochening op zal houden, en het opvolgen der deugd mij meer genoegen doen, dan opoffering kosten, zal, waar ik dus door de deugd waarlijk aanvanklijk zalig zal zijn, zegt die troost in de daad weinig. Zoo zouden er na mijnen dood nog millioenen jaren kunnen verlopen, waarin ik der volmaaktheid gedurig nader ware gekomen zonder nog een aasjen geluk te hebben gesmaakt; integendeel, waar nog altijd pijnlijke strijd en opoffering mij in de daad ellendig maakten. Hoe geheel anders is hier de Leer van JESUS, en welk een' reinen troost geeft zij aan het verslagen hart bij den moeilijken strijd tegen de zonde. Ja, ook ons geluk zal eeuwig vermeerderen door het volmaakte Beeld van Heiligheid eeuwig nader te komen; maar met den dood begint dat geluk. Daar zal alle strijd en zelfverloochening ophouden, terwijl de voortgang van deugd er terstond voortgang van rein geluk zal wezen. Welk eene moedgevende gedachte, om hier alle onze krachten aan de deugd toe te wijden! De zaaitijd duurt een kort, nietig leven - de dag des oogsts omvat eene eeuwigheid!

(12). 'Hoe gewigtiger eene waarheid is, zoo veel te meer moet mij aan derzelver gewisheid gelegen liggen; hoe onontbeerlijker zij is, des te uitgebreider, algemeen begrijpelijker en ligter te vinden moet zij zijn; en hoe grooter de donkerheden zijn, die haar omringen en het geloof aan haar verzwaren, des te meer verheugende moet het licht zijn, dat deze duisternissen opklaart, mijne verwachting bezielt, mijn geloof gemaklijker maakt.

Maar kan nu de, aan zich zelve overgelaten, Rede, zonder eene hoogere verlichting, mij van alle deze dringende bekoelen bevrijden, boven elke twijfeling verheffen, en mijn hart met die twijfellooze verwachting vervullen, die van den dood niet vreest, en van de eeuwigheid alles hoopt?

Verre zij het van mij, om alle de werkzame gronden van rust, die mij eene nasporende Rede aanbiedt, af te wijzen en krachteloos te maken. Ik zou mij aan mij zelven, of veelmeer aan mijnen Schepper, verzondigen, die mij dit kostbaar geschenk, deze, over het zichtbare tot het onzichtbare, over den tijd tot de eeuwigheid zich verheffende, Rede gaf. Ik zou de geschiedenis

wederspreken, welke mij zoo menigen verëeringswaardigen Wijze des grijzen ouderdoms voorstelt, die onder de aanvoering en leiding der Rede zich voor de onsterflijkheid geschapen voelde, die, van dit heilig vuur ontgloeid, edel en groot handelde, voor de waarheid en deugd heldenmoedig zijn leven prijsgaf, en, in de verwachting van een beter, met de onwankelbaarste rust den dood te gemoet ging.

Maar wanneer mij nu juist dit nadenken, en een even zoo onwederspreeklijke ervaring, ook van het tegendeel onderrigten; wanneer ik, zonder een hooger onderrigt, ook onder de beschaafdste en geestrijkste volkeren onzekerheid en twijfel met die vrolijke verwachtingen van ouds af verbonden zie; wanneer ik dit geloof aan eene vreugdenrijke toekomst, in eene zekere vastheid, in de noodige sterkte, maar bij zeer weinigen, en alleen bij gantsch voortreslijke menschen, aantref, en, ook bij alle verlichting in andere vakken der menscheliike kennis, de treurigste donkerheden, bijna volslagen onwetendheid omtrent dat geen, wat aan de overzijde des grafs te hopen en te verwachten zij, gewaar worde; wanneer de, anders voortreflijke, Schriften der wijste mannen uit de Heidensche wereld het mij leeren, met welke bange twijfelingen de, aan zich zelve overgelaten, Rede te kampen hebbe, wanneer zij over onsterflijkheid en eeuwig leven denkt, en ik, bij dit onderrigt, den ongeleerden, gemeenen hoop geheel verlaten, of aan een schandlijk ongeloof, of aan een verwarrend, troostloos, bijgeloof prijs zie gegeven, en zulke voorstellingen van een ander leven bij hen vinde, die dit geloof aan bespotting bloot stellen, en het zelve ten eenenmaal onwerkzaam voor deugd, voor rust en tevredenheid maken moesten; wanneer ik van dit alles door de onloochenbaarste daadzaken overtuigd worde, en dan bedenk, wat het eigentlijk heet: aan onsterflijkheid en eeuwig leven te gelooven, er zoo aan te gelooven, dat men bij dit geloof vrolijk leven, deugdzaam denken en handelen, getroost sterven, kan; als ik bedenk, wat tot gewisheid, tot algemeenheid, tot volkomenheid van zoodanig een geloof gevorderd wordt - dan kan ik de hooge, onverkenbare waarde van een duidelijker onderrigt, dat de Godheid mij omtrent mijnen toestand na den dood verleent, niet miskennen; dan moet ik met de aandoenlijkste dankbaarheid eenen God aanbidden, die mij door nadere openbaringen omtrent mijne bestemming onderwijst.

Ja, dank, innige, vurige dank komt u toe, Algoede, voor dezen uwen, van den hemel afgezonden, Godsdienst, voor dit godlijk Licht, naar 't welk ik met alle edele en goede zielen zoo reikhalzend smachtte; een Licht, dat de donkerheden om mij heên verstrooit, de zwakke Rede door de weldadigste verlichting te hulpe komt, alle twijfelingen verwijdert, en mij, met geloofsvolle blijdschap, over dood, graf en verrotting triomferen doet!' C.W. GOLDAMMER, *Betracht. über 'das zukunft. Leben Erst. B. pag* 103 *et seqq.*

Het gezond verstand, dat waarheid zoekt en met de ervaring zoo gaarn raadleeft, beslisse, of in deze geheele aanhaling, bij minder aanmatiging, wel niet zoo veel gezonde wijsbegeerte doorblinke, dan in de partijdige en zoo *ex tripode* voortgebragte vonnissen over Joden- en Christen - dom van KANT.

(13). *Postulaat*, *Redeneisch*, is bij KANT eene noodzaaklijke hypothese, wier zekerheid niet apodiktiesch bewezen is, maar die de Rede verpligt is aan te nemen, om door te kunnen redeneren en aan zich zelve gelijk te blijven. Zeker eene zaak, die van het uiterste nut is, wanneer men een stelsel heeft daartestellen. Zie hier hoe KANT in de voorrede van zijne *Crit. des pract. Vern. pag.* 22 *in not.* er zich zelven over uitdrukt. '*Der Ausdruck eines Postulats der rein. pract. Vern. konnte noch am meisten Misdeutung veranlassen*, *wenn man damit die Bedeutung vermengele*, *welche die Postulate der reinen Mathematik haben*, *und welche apodictische Gewissheit bey sich führen. Aber diese postuliren die Möglichkeit einer Handlung*, *deren Gegenstand man a priori theoretisch mit völliger Gewissheit als möglich voraus erkannt hat. Jones aber postulirt die Möglichkeit eines Gegenstandes* (*Gottes und der Unsterblichkeit der Seele*) *selbst aus apodictischen practischen Gesetzen*, *also nur zum Behuf einer practischen Vernunft*; *da denn diese Gewissheit der postulirten Möglichkeit gar nicht theoretisch*, *mithin auch nicht apodictisch*, *d.i. in Anschung des Objects erkannte Nothwendigkeit*, *sondern in Anschung des Subjects*, *zu Befolgung ihrer objectiven*, *aber practischen Gesetze nothwendige Annehmung*, *mithin bloß nothwendige Hypothesis ist.*'

Vierde brief.

Aan Sophië.
Vierde brief.

SOPHIE! een Vrouw, als gij, behoeft slechts enkle wenken
Om elken schijn te zien, en zelve door te denken.
Dus slechts nog één beroep op uw gezond verstand,
En dan, gerust vaarwel aan 't Leergebouw van KANT.

Zou elk, die de uitspraak van de Rede nog blijft eeren,
Niet wanen, dat een Leer, die elk gezag durft weren,
Die, bij uitnemendheid, zich Wijsbegeerte noemt,
Die haar beginselen als onweerlegbaar roemt,
En dat met eenen trots en honend zelfsbehagen,
Zoo als geen School op aard', vóór haar, bestond te wagen;
Dat zulk een Wijsbegeerte op heel haar grondgebied
De reinste eenstemmigheid onschendbaar bloeijen ziet,
En al haar Volgren, door den zelfden geest gedreven,
Bij haar klaarblijklijkheid in zoeten vrede leven,
Gestaêg langs 't eigen spoor tot de eigen bronnen gaan,
Zich steeds gelijk zijn, of - ten minsten zich verstaan?
't Is hier zoo ver van daan, Vriendin! dat tot op heden
Geen School zich onderling zoo hevig heeft bestreden.
En, van haar' oorsprong af, zoo schaamtloos openbaar
Oneenig met zich zelve en haar beginslen waar'.
Wat deze hoofdzaak schat en waardig 't ijvrigst pogen,
Keurt die voor noodloos, en is luchtbeeld in zijne oogen;
Wat dees voor waglend en voor louter welzand houdt,
Noemt die een' rotssteen, daar men veilig voort op houwt.

Men strijdt, maar roemt niet min: de waarheid is gevonden!
En wederlegt zich zelv' bij onweerlegbre gronden[1].
Aan elk is rede, wat als rede 't meest hem vleit,
En elk roemt op zijn beurt op zijne onfeilbaarheid,
Of zegt, in 't naauw gebragt en door den nood benepen,
't Verpletterend: Gij hebt den Meester niet begrepen![2].

Waan niet, dat deze strijd slegts mindre geesten treft,
Wien 't stof van ieder School met zich om hoog verheft,
Die, door de schittring van een stelsel aangetogen,
Er hunne onmerkbaarheid aan 't niet te ontrukken pogen,
Of ligt de luister, door den grooten man verspreid,
Een' enklen zijstraal schoot op hunne donkerheid;
Neen! 't zijn hier Hoofden, 't zijn doorluchte Puiksieraden,
Die uit de leerschool zelf van KANT te voorschijn traden;
Zij zelv' weerleggen, door een' strijd, die hen onteert,
Voor ieder Wijze, wat hun mond en pen beweert,
En staven beurtling, door zich onderling te doemen,
Hoe dwaaslijk ze op 't bezit van hechte gronden roemen.

Maar mooglijk, daar hun strijd zoo vreemd een schouwspel biedt,
Verstaan ze in waarheid KANT, en dus zich zelven niet?
Dan ach, SOPHIE! ook dan, van waar die luttle klaarheid?
Eenvoudigheid was steeds het kenmerk van de waarheid;
En hier een staêge nacht, die voor geen morgen zwicht?....
En zulk een duisternis verkoopt men ons voor licht?
Een Wijsbegeerte, die, na zoo veel tijdverkwisten,
Omtrent haar eigen doel nog altijd voort laat twisten;
Daar zelfs, na jaren vlijts, trouwhartig aangewend,
Het schranderste Vernuft den geest nog van miskent;
Die voorgeeft allen tot dezelfde leer te trekken,
Dus eeuwige eenheid spelt, en eeuwig twist blijft wekken[3].;
Die in een taal zich uit, zoo dor, als stug van aard,
Vol bastaardwoorden, meest gedrochtlijk zaamgepaard,
Zoo donker, dat zij elk verschillend om doet dolen,
En dan nog 't ware wit voor allen houdt verholen[4].;
Zulk eene donkre Leer, vol strijds en ijdlen schijn,
Zou, 't Christendom ten hoon, het Licht der wereld zijn!

Zoo was de Bajerd, eer Gods Almacht hem bereidde,
Den ouden nacht beval, en de elementen scheidde,

Een duister, zaamverward, gedaanteloos Geheel,
Zich zelv' bestrijdend en in strijd met ieder deel -
Daar zweefde de adem Gods op 't vlak der donkre baren;
Zijn wenk sprak: Er zij licht! - en licht en orde waren.

Niet altijd is hier gids, die tot de waarheid leidt,
Een zeekre maat van geest en van diepdenkendheid.
Hoe menig stervling scheen zijn beste levensdagen
Blijmoedig te offren om haar rustloos na te jagen,
Die louter ijdelheid tot spoor en drijfveer had,
En zelfs geen vonk van liefde in 't hart voor haar bezat?
Geloof me, dikwerf vindt, bij luttle moeilijkheden,
't Eenvoudige verstand de waarheid voor zijn schreden,
Terwijl ze, in nacht gehuld, den trotschen Wijsgeer vliedt,
En met een stelsel spot, dat de aarde hulde biedt(5.).
Ach! de eerste, meer zich zelf en vrij van elken kluister,
Bezit ontvankbaarheid voor haren stillen luister;
Hij wil de waarheid om haar zelve en vindt ze ligt,
De Wijsgeer om den naam, dien hij door haar zich sticht.
Hij zoekt ze op wegen, die voor 't minst zijn' roem verhoogen.
't Eenvoudige is te laag, te nietig in zijne oogen(6).

Zoo vliedt het stil geluk den stervling hier beneên.
Hij volgt het onvermoeid langs eindelooze Zeên,
En tart voor zijn bezit 't geweld der beide Polen;
Maar 't blijft zijn leven lang voor zijnen wensch verscholen;
Terwijl het ongezocht den Landbewoner streelt,
En zoete levensvreugd in schaamle hutten teelt,
Of de Onschuld, naauw ontwaakt, in 't wiegjen aan komt gloeijen,
En met de moedermelk in 't mondjen schijnt te vloeijen.

Wat baat het of Natuur haar lentepraal verkwist,
SOPHIË! waar de smaak voor hare schoonheid mist?
Ach! zonder waarheidszin in 't goede na te sporen,
Blijft voor het scherpst Vernuft de waarheid hier verloren.
De ervaring leert het ons, het hart, meer dan 't verstand,
De wil, meer dan 't vernuft, staan met haar in verband(7).
Vaak slaat zij de eigenliefde en hoogmoed diepe wonden -
Zal haar 't bedorven hart hier ooit opregt doorgronden?
Neen, schuw voor 't godlijk Licht, dat hem zoo diep verneêrt,
Komt hij op de uitkomst neer, die hij vooraf begeert(8).

Dan blijft hem waarheid, wat zijn neiging 't meest kan streelen
Hem voor zich zelv' verbergt, maar in den roem doet deelen.
Alleen voor 't edel hart, dat reeds voor 't goede blaakt,
Is eerste waarheid steeds, al wat het beter maakt.

SOPHIË! zijn we opregt; bij zulk een rustloos streven
Om 't Evangelie aan een stelsel prijs te geven;
Bij zo veel eischen als 't vernuft hier daaglijks doet;
Bij al de twijfelzucht, die 't kunstig in ons voedt;
Verraadt het waarheidszin gestaêg 't bewijs te ontvlieden,
Dat ons hier waarheidstoon en taal van 't harte bieden[9].?
Ach! wrocht men half zoo veel aan 't oud Geschiedverhaal,
Waar had hier waar en valsch sinds lang meer perk en paal?
Wat vond de Rede niet om telkens uit te schiften?
Wat bleef er over van de Grieksche en Roomsche Schriften?
De slag van MARATHON werd fabel voor mijn' geest.
Ik twijfelde of er ooit een CESAR waar geweest.
En nog, hoe veel, Vriendin! moet in mijn oog hier zinken?
Ik vinde er Volkstrots, doel, kunst, zucht om uit te blinken.
Zoo was bij LIVIUS, hoe groot, vooraf bepaald
Het roersel, dat hem dreef, het doel, waartoe hij maalt,

En 'k weet door hem van Rome en Rome's staatsgevaren,
Min wat gebeurd zij, dan wat zijn gedachten waren.
'k Bewonder elk gesprek, dat mij zijn veder biedt,
Maar denk des niet te min: zoo sprak de Veldheer niet!
'k Lees DIO CASSIUS, maar vind, waar ik moog beiên,
Dat hij den Dwingland, zijn' beschermer, poogt te vleijen.
Der Keizren lofspraak, niet hun leven, geeft zijn pen,
En 'k prijs AUGUSTUS en den troon, die ik niet ken.
Maar ligt zal TACITUS me in 't eind' voldoening geven -
Helaas! 't gedachte wordt maar schaars door hem geschreven!
Niet dat ik TACITUS van laag belang verdenk', -
Hij geeft de waarheid, maar voorzichtig, met een' wenk.
De Wijze snuffelt in zijn kunstige verhalen,
En ziet ligt uit zijn' nacht den heldren morgen stralen.
De minder schrandre zoekt vergeefs naar juist bescheid;
Niets word beslist - hij blijft in zijne onzekerheid.
Maar 'k sla de Schrijvers op van JESUS leer en leven;
Geen wit verraadt zich, dan der waarheid eer te geven.
Juist wat gebeurd zij, staat daar kunstloos voor mijn oog.
Ik zoek, maar vind geen doel, dat immer hen bewoog,
Of 't moest de zucht dan zijn, om, na 't rampzaligst zwerven,
Miskend, gehoond, vervloekt, op een schavot te sterven.

Wie, die hen eerlijk las, dacht ooit hier aan bedrog?
Zoo dit geen waarheid is, wat blijft dan waarheid nog!
Dan is dit vreemd bedrog, bij de uitkomst, die zij spelden,
Een grooter wonder, dan de wondren, die ze ons melden!
En nu JOANNES nog? - Hoe simpel, teêr en schoon!
Wat onbedorven hart miskent zijn' reinen toon!
't Is of 't gevoel er spreekt, dat nooit een drift bestormde,
En al wat hij verhaalt zich zelv' ter lezing vormde.
'k Vergeet den Schrijver, en ik zie, ik hoor hier zelf.
Ik ween bij Lazarus en sta bij 't grafgewelf.
Ik ken een Martha, een Maria, of wij jaren
Van d'eigen vriendenkring of huisgenooten waren.
In daad, in hartstogt, in karakter, in gesprek;
Ik voel, ik tast natuur tot in den kleinsten trek.
Ik lees in beider hart en kan haar' wenk vertalen.
Ik schouw op nieuw 't verhaal - zoo kan een kind verhalen!
Elk woord staat kunstloos daar, zoo als natuur het biedt,
En voorbereiding, praal, of nalof vindt men niet.
Juist waar hier majesteit van eerbied meer doet beven,
Schijnt ieder voorval meer hier doelloos neêrgeschreven;
En 'k vind', zoo 'k tot de bron dier groote werking spoor,
Hoe alles aan de daad, niets aan 't verhaal behoor' -

God! zoo ik dit verhaal van list verdacht moest houën,
Ik zou de onnozelheid op 's moeders schoot mistrouwen[10]!

Maar neen! verdenk het, en uw dwaasheid zelf wint veld;
Verdedig het, en zie wat al uw wijsheid geldt;
Gij blijft een zwakhoofd; spot en smaad zal u beloonen[11].
Om eerst Vernuft te zijn, moet gij uw' Heiland honen.
Dan is uw roem gewis. Geen vond, zoo dwaas bedacht,
Geen tegenstrijdigheid, waarop geen lofspraak wacht.
't Gevoel word'vrij verkracht, 't gezond verstand moog blozen,
't Is al verlichting, wat zijn' Godsdienst kan verpoozen.
Een schrandre PAULUS wordt een Dweeper zonder hoofd,
Die alles, wat men wil, ziet, hoort, voelt, en gelooft;
De Apostlen, naar het valt, nu, domme Visschers, dwazen;
Dan, schrandre bollen, die verrukken en verbaazen.
Nu, geven ze ons 't verhaal eens fabels, maar zoo schoon,
Zoo warm, zoo kunsteloos, zoo in den waarheidstoon,
Dat elk, die 't leest, en hen verdenkt in zijn gedachten,
Hen grooter dichters, dan HOMERUS zelf, moet achten.

Dan, raazen zij weêr voort, en ieder eerst vernuft
Zoo dra de nood het eischt, ziet scheef, hoort valsch, en zust.
En zoo veel onverstands en tegenstrijdigheden[12].
Verzwelgt men, eert men zelfs als uitspraak van de Reden,
Eer dan men met zijn hart der waarheid hulde biedt
En ongeveinsd erkent: neen! zoo verzint men niet!

'k Beken, wie nog een' blik in 't schuldig hart blijft vreezen,
Moet JESUS reine Leer een steen des aanstoots wezen.
Ze eischt zuiverheid van doel, en leidt den sterveling
Door pijnlijk zelfgevoel tot hartsverbetering;
Zij werpt zijn' trots ter neêr, en leert die tranen weenen,
Daar 't zaad der echte deugd alleen uit voort kan kenen;
Dan eerst, dan lacht zij mild den bangen boetling aan,
En ziet, een hemelroos ontsproot uit elken traan,
En de Almagt waakt voor haar, wat stormen zamentrekken,
En blijft, hoe 't onweer brult, het nedrig bloempje dekken.
Het eerlijk hart, Vriendin! dat hier zich zelven kent,
Naar ware zielrust zoekt, en zich tot JESUS wendt,

Zal ligt de waarheid in het Evangelie vinden.
Hoe kan een valsche schijn hier ooit zijn oog verblinden?
De zielrust, die hij zocht en nu volop geniet,
Staaft voor zijn zalig hart, dat hij haar zelve ziet.
Zij zegt hem, dat een Leer, die zulk een bron doet stroomen
Alleen uit God kan zijn, volstrekt van God moet komen[13].

Eindnoten:

(1) **D**at geene Wijsgeerige School zich immer nog met zulk een voorbeeldloos zelfvertrouwen in het bezit beweerd hebbe van algemeen geldende, apodiktiesche en onwederlegbare beginselen, als de Kantiaansche, wordt algemeen erkend. Zoo intusschen deze aanmatiging eenigen schijn van waarheid voor zich kon hebben, moest er natuurlijk de grootste eensgezindheid, ten minsten wat deze beginselen betrof, onder de Kritiesche Wijsgeeren gevonden worden. Maar nu is dit laarste er zoo ver van daan, dat er tevens nimmer eenige Wijsgeerige School bestaan hebbe, die, van haren eersten aanvang af aan, zoo schaamteloos oneenig met zich zelve geweest is, als juist de Kantiaansche. Wie zal dus hier de gevonden waarheid erkennen, wie aan de geroemde onfeilbaarheid gelooven? Wordt men niet veel eer gedrongen om met REINHARD *l.c. pag.* 21. te moeten zeggen: 'Den onpartijdigen Beschouwer zal men bij zulke tegenstrijdigheden, bij zulke, nog onder de oogen des Stichters van de Kritiesche Wijsbegeerte ontstane, en ten deele over hoofdpunten gevoerde, verschillen tusschen derzelver eigen Aanhangeren, onmooglijk overtuigen kunnen, dat zich deze Heeren, zelfs de scherpzinnigsten en besten onder hen, regt onder elkanderen verstaan, en nog veel minder zal hij gelooven kunnen, dat zij zich werklijk in 't bezit van de klaarblijkelijke, onwederlegbare en algemeen geldende grondstellingen bevinden, daar zij zich op beroemen, en door welken een eeuwige vrede in het veld der bespiegeling gesticht moet worden.'

(2). Dit woord is in Duitschland reeds zoodanig, tot walgens toe, herhaald geworden, dat men eene volkomen onkunde in de Schriften der Duitschers moet vooronderstellen, om het bij ons nog te durven herhalen. Voor meer dan acht jaren schreef HERDER reeds (en hier volkomen naar waarheid) in de *Voorrede van zijn Metacritick:* '*The charm's wound up. Verlacht werden die Ausfluchte: man habe den Meister nicht verstanden; wallfahrten müsse man zu ihm*, *um den authentischen Sinn der Gesetsgeber der Natur*, *Vernunft und Tugend zu vernehmen.*'
In twee gevallen heb ik dit gezegde bij de Kantianen in Duitschland aangetroffen, of waar ze werkelijk verlegen waren; en dan gaf het hun eenen zekeren schijn van diepdenkendheid, die al de verlegenheid der nederlaag op hunnen tegenspreker afwentelde; of, waar men duidelijker, dan zij eigentlijk nog wilden, aantoonde, dat Christendom en Kantianisme uit derzelver natuur onvereenigbaar waren, en dat gene, wat wij eigentlijk *Openbaring* noemen, er mede weg viel. In het laatste geval begon men met: *gij hebt den Meester niet begrepen*; en eindigde met eene verzameling van lofredenen op het Christendom, die hier en daar in de Kantiaansche schriften zeer kunstig verspreid zijn, op te geven. De eenvoudige, die den geest der Kantiaansche Wijsbegeerte niet doorzag, en de goede trouw, welke de kritiesche School aan de orde van den dag gebragt heeft, niet kende, nam deze lofredenen in den gewonen zin, en werd er door bedrogen.

(3). En hoe onwijsgeerig wordt deze twist gevoerd! Ik spreek niet van de bitse, honende, bij eenen onbepaalden hoogmoed een slecht hart verradende, taal, daar zoo vele Kantianen de zulken, die van hun in de hoofdzaak verschillen, mede bestrijden, en die zich vaak tot schelden, razen en de ongeoorloofdste personaliteiten verlaagt; hier heeft zich elk aan geërgerd, en het behoeft niet meer afgekeurd te worden, dan het reeds overal, zoo in Duitschland als hier, door het beschaafdste en beste gedeelte der Natie openlijk afgekeurd is geworden. Maar dat Leerlingen van den eigen Meester en Voorstanders van dezelfde School zich onderling zoo hevig aantasten en bestrijden, dit kan er, bij hunnen roem op onfeilbaarheid, volstrekt niet door. Wat zal, wat moet de Onpartijdige van eene Wijsbegeerte denken, wier hoofdstellingen door derzelver eigen

Voorstanders beurtelings tegengesproken worden, en die, bij alle de kunde, die zij mededeelen mogt, hare Leerlingen toch zoo weinig tot Wijsgeeren maakt, dat zij eer de onverdraagzaamsten van alle menschen schijnen, en, bij hunnen, hevig gevoerden, oorlog tegen al wat zinlijk is, ieder oogenblik tonen, hunne driften niet meester te zijn. Waarlijk zoo deze Heeren de Vredestichters zijn zullen, 't is niet door middel van eene zachte en beschaafde overreding, maar wel degelijk met de wapens in de vuist dat zij den vrede pogen daartestellen!

(4). Ik weet wel dat velen deze onverstaanbare taal van KANT pogen te verdedigen, maar, zoo 't mij toeschijnt, gevoelen zij zelven het moeilijke van hunne onderneming. Men oordeele onder anderen uit het volgend staaltjen van RÄTZE. Bij gelegenheid, dat hij eene verzameling der fraaiste gezegden uit KANT'S schriften uitgeeft, zegt hij, in de voorrede, dit hoofdzaaklijk om twee redenen te doen, van welke de eerste is, om een gunstiger mening van de Kantiaansche Wijsbegeerte in omloop te brengen, en de andere, om te tonen, dat de eeuwige klagten over de onverstaanbaarheid en moeilijkheid der Kantiaansche taal voor 't grootste gedeelte ongegrond zijn. Het zou reeds moeilijk zijn, om dit laatste uit eenige weinige uitgezochte plaatsen te bewijzen. Hij noemt zelf zijn werk eene *bloemenlezing* uit de schriften van den koningsberger Wijsgeer. Deze bloemen zouden dus wel fraai kunnen zijn, en toch zou al het overige nog wildernis kunnen blijven, en te regt onder de beschuldiging behooren. Maar dit eens daargelaten, dan drukt hij zich, dunkt mij, nog zoodanig over de taal en den stijl van KANT uit, dat hij zelf schijnt te wanhopen om ze beiden geheel van onverstaanbaarheid en donkerheid vrij te pleiten. ‘Het is zekerlijk (zegt hij Voorrede bl. 8) de taal en de stijl niet van een Roman, maar als eene Wijsgeerige schrijfwijze is zij, eene menigte van plaatsen uitgenomen, (*eine Menge Stellen ausgenommen*) navolgingswaardig. - De onverstaanbaarheid der Kantiaansche taal bestaat in eene menigte van nieuwe kunstwoorden.’ (Gewis niet alleen; de zinnen zijn bovendien onmatig lang en de constructie is meest zeer verward.) Maar wie kan zich daarover in een Leerstelsel van nieuwe beginselen en van eene nieuwe beschouwing der dingen beklagen? Het is genoeg, dat de Kritiesche Wijsgeeren hunne nieuwe kunstwoorden en denkbeelden meer dan twintigmaal op het schoonst en duidelijkst verklaren. De moeilijkheid des stijls intusschen, die dikwerf in de schriften van KANT aangetroffen wordt, is grootendeels uit de zorg zelve van zich klaar en duidelijk te maken, ontstaan.’

Hoe schoon en duidelijk inmiddels de Kantiaansche Wijsgeeren hunne kunstwoorden en ideën meer dan twintigmaal verklaard hebben, moge uit hun eeuwig onderling verwijt van den Meester niet begrepen te hebben, blijken. Genoeg, dat KANT zelf het geheel bijzonder middel om zich duidelijk te maken, daarin belijdt gezocht te hebben, dat hij doode en geleerde talen in den arm name. De geheele *passage* verdient hier eene plaats. ‘Bij den grooten rijkdom van onze talen, zegt hij, vindt zich de denkende kop toch menigmaal omtrent de uitdrukking verlegen, die naauwkeurig op zijne begrippen past, en bij gebrek van welke hij, noch voor anderen, noch voor zich zelven, regt verstaanbaar kan worden. Nieuwe woorden te smeden, is eene aanmatiging tot wetgeven in talen, die zelden gelukt, en eer men tot dit wanhopig middel zijne toevlugt neemt, is het raadzamer om in eene doode en geleerde taal rond te zien, of zich daar deze begrippen met derzelver uitdrukkingen ook vinden, en wanneer derzelver oud gebruik door onachtzaamheid der eerste uitvinders ook al eenigzins waggelend ware geworden, zoo is het toch beter de betekenis, die aan het zelve voornaamlijk eigen was, te bevestigen, dan zijn werk alleen daardoor te bederven, dat men zich onverstaanbaar make.’ In de daad een bewonderenswaardig middel om duidelijk te worden! De taal zelve vereischt dan vooraf bijna dezelfde studie, en wanneer de woorden reeds eene andere, af ten minsten waggelende betekenis verkregen hebben, en men dus tot den oorsprong der taal moet doordringen, eene grootere, dan de begrippen zouden gevorderd hebben, en de begrippen worden zoo veel te duisterder, als zij in eene doode en geleerde taal, in welke de woorden niet altijd derzelver oorspronklijke betekenis meer bezitten, uitgedrukt zijn. Maar is het dan nog wel overal uit nood geweest, dat KANT tot dit vreemde middel zijne toevlugt heeft moeten nemen? Schijnt hij 'er niet veel eer eene verdienste in te stellen? Ik durf hier niet beslissen, maar ik geloof, dat men, ter goeder trouw hiernaar onderzoekende, bevinden zou, dat er een aantal Grieksche kunstwoorden in de schriften van KANT met zeer duidelijke en algemeen verstaanbare woorden zouden kunnen verwisseld worden, en dat hier de duidelijkheid en algemeene verstaanbaarheid merkelijk door vermeerderd zou worden. Zoo zie ik, bij voorbeeld, niet, om maar iets te noemen, waarom *eigenwetgeving* niet even goed als *autonomie*; *vreemde wetgeving* niet even goed als *heteronomie* zou kunnen gebruikt worden, en dan was het toch wel zoo verstaanbaar en gemaklijk. De uitdrukking moet altijd toch verklaard worden, en hoe veel hebben dan verstaanbare woorden, die de verklaring reeds in zich bevatten, en dezelve dus helpen onthouden, vooruit, boven woorden uit eene

vreemde taal, die mij de eigen moeite, om ze in mijn geheugen te bewaren, kosten, als de verklaring zelve. Dan, hoe dit ook zij, zeker is het, dat men algemeen, zoo over de ondoordringbare donkerheid, als over de vreemde taal, daar de Kritiesche Wijsbegeerte in gehuld was, geklaagd heeft,

(5.) 'Laat ik nog eens herhalen' (zegt de deugdzame en schrandere 'BEATTIE over de Nat. en Onveranderl. der Waarheid 3. D. 1. Hoofdst. 431 bladz.) dat de waarheden, die den mensch het meest raken, niet bijster diep liggen; en wij moeten derzelver belang, of derzelver zekerheid, niet afmeten naar de uitgestrektheid onzer navorsching. De klaarblijklijkheden der Wijsgeerte van de menschelijke natuur vindt men in zijn' eigen boezem; men hoeft niet verre buiten zich zelven omtezwerven om ze te zoeken; de ongeleerden zijn even zoo wel tot rigters over dezelven gesteld als de geleerden. Er zijn dubbelzinnigheden ontstaan wanneer men de gevoelens des harten en des verstands met woorden uitgedrukt heeft; maar de gevoelens zelven zijn nooit dubbelzinnig geweest. Laat iemand zich zelven opmerkzaam, met een opregt voornemen van de waarheid te ontdekken, en zonder dat hij eenige de minste neiging ten voordeele van bijzondere Leerstukken hebbe, onderzoeken, en hij zal zelden verlegen staan, met opzicht tot die waarheden ten minsten, die voor zijn geluk en pligt de wezenlijksten zijn. - Wat helpen de duistere afleidingen van woordelijke bewijsredenen, ter opheldering van 't geen wij door de ondervinding genoegzaam weten? of hoe kunnen zij aantonen, dat dat gene bedrieglijk en valsch is, welks kracht wij alle oogenblik moeten voelen en erkennen? Wanneer ik derhalven een vermeend beginsel der menschelijke natuur door hulp eener duistere en verwarde navorsching bewezen vinde, dan ben ik geweldig in verzoeking om, niet zonder reden, te vermoeden, dat deszelfs klaarblijklijkheid nergens dan in de bewijsredenen van den beschouwer te vinden is; en zoo zij met aardige onderscheidingen en dubbelzinnige taal bekleed en vermomd zijn, dan valt het dikwijls moeilijk dezelve te wederleggen, schoon zelfs het hart met verachting of verfoeijing voor de Leer te rug deinst.'

In de daad, hoe ellendig zou het er met onze zielrust en edelste verwachtingen uitzien, indien die waarheden, daar wij een onmiddelijk belang bij hebben, niet dan aan het einde van lange, afgetrokkene, Wijsgeerige bespiegelingen te vinden waren. Voor het algemeen was dan de waarheid gewis verloren, wijl toch maar zeer weinigen tot zulke diepe navorschingen bekwaam zijn. KANT zelf schijnt iets diergelijks in het slot van zijne *Crit. der pract. Vern.* te moeten belijden. 'De Philosophie, zegt hij, moet ten allen tijde de bewaarster dier Wetenschap (der Zedekunde, uit den morelen aanleg onzer natuur afgeleid) zijn, aan welker fijne onderzoeking het Publiek geen aandeel te nemen heeft, maar wel aan de Leer, die, na zulk eene bearbeiding (critiesch en methodiesch) het zelve eerst regt helder aan zou stralen.' Zoo dit gezegde eenige bepaalde betekenis heeft, dan zou bij 't slot het Publiek op 't gezag der Wijsgeeren, en wel der kritiesche Wijsgeeren alleen, moeten gelooven. Want de overtuiging door ons zelven wordt immers aan het einde der kritiesche en methodiesche bearbeiding, na alle die fijne en subtiele onderzoekingen, eerst aangetroffen, en kan daar, naar KANTS stelsel, ook eerst aangetroffen worden, en hier kan het Publiek geen deel aan nemen. Wat schiet er dan over? Immers niets dan op het gezag der Wijsgeeren te gelooven; want hoe zeer de Leer zelve het Publiek ook aan moge lagchen (hoe dit, zonder deel aan het onderzoek genomen te hebben, mooglijk is, blijft mij donker) de eindvraag blijft toch altijd, is zij gegrond? rust zij op waarheid? En dit moeten dan de Wijsgeeren aan het Publiek verzekeren, en het Publiek moet op hun gezag gelooven, wat het niet in staat is zelf te onderzoeken. Dus toch altijd op gezag - en dan gelieven de kritiesche Wijsgeeren het niet euvel te nemen, dat het gezond verstand, na alles grondig gewikt en gewogen te hebben, hier de Openbaring, en bepaald het gezag van JEZUS en de Apostelen, verkieze.

(6). Hoe zeer eene Wijsbegeerte, die zich beroemt met de enkele rede tot algemeene en noodzaaklijke waarheid doorgedrongen te zijn, en dus alle ervaring prijs kan geven, den hoogmoed aan moet vuren, springt in de oogen, en is door veelen vóór mij reeds aangemerkt geworden. Maar welk eenen rampzaligen invloed zij op jeugdige gemoederen op de Hooge-scholen moet uitoeffenen, is naauwlijks uit te drukken. Men heeft mij verhaald, dat er in de eerste razernij voor de Kantiaansche Wijsbegeerte, op de Hooge-scholen in Duitschland Studenten gevonden wierden, die beweerden, dat men nimmer belangloos de deugd om haar zelve kon beminnen, en dus nimmer rein moreel kon handelen, zoo lang men nog aan God en de Onsterflijkheid geloofde; want dat met deze beide denkbeelden zich nog altijd eene fijne *eudemonie* (poging naar eigen gelukzaligheid) vermengde. Wat hiervan waar zij, weet ik niet, maar dat het geheel in den geest van jeugdige Dweepers voor het *Kantianisme* valt, is niet te ontkennen. Dit is ten minsten zeker, dat de kritiesche Wijsbegeerte uit haren aard zeer geschikt is, om de Jeugd voor alle echte en

grondige geleerdheid onvatbaar te maken; want welke geleerdheid blijft nog begeringswaardig voor den eergierigen Jongeling, die zich in 't bezit waant van onfeilbaarheid, of, 't geen hier 't zelfde is, van noodzaaklijke, apodictiesche en algemeen geldende beginselen? Welke moeite zal hij ter harer verkrijging dus nog aan willen wenden? Van hier ook, dat de kundigste en onpartijdigste Mannen dit nadeel voor de Hooge-scholen van den invloed der Kritiesche Wijsbegeerte op de studerende Jeugd gevreesd hebben. REINHARD, die hier een zeer bevoegd rigter is, en door de ervaring geleerd had, drukt er opentlijk zijne bekommering over uit. Men hoore hem zelven spreken: 'In allen geval, zegt hij, zou men den zeer zonderlingen innerlijken strijd onder de Kritiesche Wijsgeeren met onverschilligheid kunnen aanzien, indien de geest, welken deze Philosophie, inzonderheid hare jeugdige vrienden, inblaast, niet eene zeer ernstige oplettendheid waardig ware. Het, aan deze Wijsgeerte eigen, pogen, om tot het laatste, aan alle de werkzaamheden van onzen geest ten gronde liggende, algemeene en noodzaaklijke door te dringen, voert van zelven tot diepe nasporingen, en trekt van alle ervaring af. Niets prikkelt de jeugdige eergierigheid meer dan zulke bespiegelingen, en het is, helaas! gebleken in welke jammerlijke spitsvondigheden, in welke meer dan schoolsche muggezisterijen, zich vele, anders voortreflijke Verstanden der kritiesche School reeds verwikkeld hebben. Het is bekend, dat de smaak aan grondige geleerdheid, aan de studie der oude talen, aan het ernstig beoefenen der historieële wetenschappen, en aan elke, algemeennuttige, tot de bezigheden des levens noodige, kundigheid, in even dien graad afneemt, in welken het straksgemelde speculeren de overhand neemt, en in welken men zich gewend, om aan dit spel met ijdele afgetrokkenheden eene hooge waarde toe te kennen. Hier is nog bovendien van louter transscendentale, aan alle ervaring voorafgaande, zich zelven mogelijkmakende en bestemmende beginselen de rede. Met welk eene laatdunkendheid moet de gedachte van zulke beginselen te bezitten, en ze aan alle andere wetenschappen, de Geschiedenis zelve niet uitgezonderd, met een' aard van onbepaalde magt te kunnen voorschrijven, den onervaren Jongeling niet vervullen, die met eene zoo geringe moeite eene hoogte bereikt heeft, van waar hij de arme *Empirieken* zoo ver over 't hoofd zien, en hun rondtasten onder de blindwerken der zinlijkheid met medelijden beschouwen kan! Eene gantsch bijzondere opmerking verdient de omstandigheid, dat de Kritiesche Wijsbegeerte zulke groote aanspraken op onfeilbaarheid maakt, en, als zij zich zelve gelijk blijven wil, maken moet; dat zij zoo zeer inscherpt, hoe de vrije mensch geene andere zedelijke Wet kan erkennen, dan die hij zich zelven voorschrijft, en dat hij het zij, die, door zijne rede, zelfs aan de natuur en aan de geheele rij van redelijke wezens wetten geeft. Men bedenke de uitwerkselen, die soortgelijke beweringen op jonge, vurige hoofden moeten voortbrengen; den trots, welken zij daar ontvlammen; den afkeer van allen gezag, welken zij daar gaande maken; de onverdraagzaamheid omtrent andersdenkenden, welke zij daar voeden; de zeldzame inbeeldingen eindelijk, tot welke zij daar aanleiding zullen geven, als of zich, naamlijk, de onbepaald gebiedende Wet en, met welke een kritiesch Wijsgeer zoo rijkelijk voorzien is, aan al de wereld voorschrijven, en Staat en Kerk zich op het oogenblik daarnaar veranderen lieten. Men oordeele zelf, of men van menschen, wien deze geest bezielt, en die bij het hoog gevoel hunner *autonomie* niet zeer geneigd kunnen zijn om zich ergens aan eenig gezag te onderwerpen, veel prijswaardigs in de betrekkingen des burgerlijken levens zou durven verwachten, wanneer men er niet op rekenen kon, dat zij, tot geluk van hun zelven en van de wereld, niet consequent zullen zijn.' *l.c. pag.* 24.

(7). Te regt zegt SAILER *Vernunftlehre* 1 *Band pag.* 169 *in not.* 'Wanneer de wil zich vooraf door liefde of haat omtrent eene zaak heeft laten gevangen nemen, zoo kan het verstand die zaak niet regt meer beschouwen. Want de neiging, die zich tusschen de zaak en 't verstand stelt, weet der zaak zoodanig eene andere gedaante te geven, dat het verstand haar geheel anders beoordeelt, dan zij werkelijk is. Uit deze oorzaak geschiedt het dan ook, dat de wil, op dit berigt, 't welk het verstand aan hem geeft, nu sterker dan ooit aangeprikkeld wordt, om de bewuste zaak te beminnen of te haten, tegen alle wetten en orde van de Rede aan.'

(8). Nadruklijk, en zoo zeer door de ervaring bevestigd, zijn hier de woorden van onzen Zaligmaker *Joh.* 3 *Vs.* 19 *en* 20: '*Dit is het oordeel*, *dat het licht in de wereld gekomen is*; *maar de menschen hebben de duisternis liever gehad dan het licht*; *want hunne werken waren boos. Want een iegelijk*, *die kwaad doet*, *haat het licht*, *en komt tot het licht niet*, *op dat zijne werken niet bestraft worden.*'

(9). ROUSSEAU was geen Christen; maar ROUSSEAU had veel waarheids-gevoel. Deze echte waarheidstoon van 't Evangelie kon hem dus niet ontsnappen. De eerlijke man belijdt ze ook openlijk, en hij zelf gebruikt daar een' toon, die zijne grondige overtuiging, zijn diep gevoel, levendig uitdrukt. Duizendmaal is deze schoone en ware Lofrede op de Evangeliesche Schriften

bijgebragt, en toch vond ik een inwendig vermaak, om ze hier nog eens van nieuws te vertalen en te plaatsen. Zij drukt zoo geheel mijne eigen gewaarwording, als ik het Evangelie lees, uit.

'Ik belijde u' (zegt ROUSSEAU tot zijnen Kwekeling) 'dat de majesteit der H. Schriften mij verwondert, dat de heiligheid van 't Evangelie tot mijn hart spreekt. Beschouw de boeken der Wijsgeeren met al derzelver praal; wat zijn ze kleen bij dat Boek! Is het mooglijk dat een Boek, te gelijk zoo verheven en zoo eenvoudig, het werk van menschen zij? Is het mooglijk, dat Hij, wiens geschiedenis het mededeelt, zelf niet meer dan een mensch zij? Is dat de toon van een' Dweeper, of van eenen eerzuchtigen Scheurmaker? Welk eene zachtheid, welk eene zuiverheid in zijne zeden! welk eene aandoenlijke bevalligheid in zijn onderwijs! welk eene verhevenheid in zijne grondbeginselen! welk eene diepe wijsheid in zijne gesprekken! welk eene tegenwoordigheid van geest, welk eene schranderheid en welke eene juistheid in zijne antwoorden! welk eene heerschappij over zijne hartstogten! Waar is de Mensch, waar is de Wijze, die, zonder zwakheid en zonder praal, weet te handelen, te lijden en te sterven? Als PLATO, naar een ideäal, zijnen Regtvaardige, met alle de schande des misdrijfs beladen, en tevens alle de belooningen der deugd waardig, schildert, schildert hij trek voor trek JESUS CHRISTUS. De gelijkheid is zoo treffende, dat alle de Kerkvaders het gevoeld hebben, en dat het niet mooglijk is om er zich in te vergissen. Welke vooroordeelen; welk eene verblinding moet men niet bezitten, om den Zoon van SOPHRONISCA met den Zoon van MARIA te durven vergelijken? Welk een afstand van den eenen tot den anderen! SOCRATES, zonder smart, zonder schande, stervende, kon zijne rol tot den einde toe gemaklijk staande houden, en zoo deze ligte dood zijn leven niet vereerd had, zou men twijfelen, of SOCRATES, met al zijn verstand, wel iets anders dan een Sophist ware. Hij vond, zegt men, de Zedekunde uit. Anderen voor hem hadden ze in beoefening gebragt. Hij deed niets anders, dan te zeggen, wat zij gedaan hadden; hij deed niets, dan hunne voorbeelden in lessen over te brengen. ARISTIDES was regtvaardig geweest, voor dat SOCRATES gezegd had, wat de regtvaardigheid ware. LEONIDAS was voor zijn vaderland gestorven, voor dat SOCRATES van de liefde tot het vaderland een' pligt gemaakt had. *Sparta* was matig, eer dat SOCRATES de matigheid geprezen had; eer hij eene beschrijving van de deugd gegeven had, bezat Griekenland een aantal van deugdzame menschen. Maar waar had JESUS bij de zijnen die verheven en reine Zedekunde genomen, daar hij alleen de lessen en het voorbeeld van gegeven heeft. Uit den schoot van de woedendste geestdrijverij (*fanatisme*) deed zich de hoogste wijsheid hooren, en de eenvoudigheid der heldhaftigste deugden vereerde het laagste van alle volken. De dood van SOCRATES, gerust met zijne Vrienden in wijsgeerige gesprekken begrepen, is de zachtste, dien men zou kunnen wenschen; die van JESUS, onder folteringen stervende, gehoond, bespot, vervloekt, van geheel een Volk, is de afgrijfelijkste, die men zou kunnen vreezen. SOCRATES den vergiftigden beker aanvaardende, zegent den genen, die hem denzelven aanbiedt en die schreit. JESUS, te midden van eene gruwzame doodstraffe, bidt voor zijne woedende beulen. Ja! zoo het leven en de dood van SOCRATES dien van eenen Wijze zijn, het leven en de dood van JESUS zijn dien van eenen God! - Zullen wij zeggen, dat de geschiedenis van 't Evangelie uit vermaak verzonnen zij? Mijn vriend! 't is zoo niet, dat men verzint, en de daden van SOCRATES, daar niemand aan twijfelt, zijn minder bevestigd, dan die van JESUS CHRISTUS. In den grond is dit de zwarigheid te verschuiven, zonder ze op te lossen. Het zou onbegrijpelijker zijn, dat vele menschen, bij afspraak, dit Boek vervaardigd hadden, dan het is, dat één mensch er het onderwerp van geleverd hebbe. Nooit hadden Joodsche schrijvers dien toon of die zedekunde gevonden, en het Evangelie heeft zulke groote, zulke treffende, zulke volmaakt onnavolgbare kenmerken van waarheid, dat de uitvinder er van nog verwonderlijker zijn zou, dan de Held.' *Emil. Tom.* 3. *pag.* 111 *et suiv.*

(10). Hoe een eerlijk, eenvoudig waarheidzoekend hart, dat de schriften der Evangelisten en Apostelen leest, hier niet door getroffen zou worden, betuig ik niet te begrijpen. De wonderen van JESUS verwekken dat verheven gevoel bij derzelver lezing, in elk nog onbedorven hart, 't welk, terwijl het onze ziel met majesteit vervult, eene rilling van eerbied door ouze leden jaagt. En van waar die verhevenheid en majesteit? Van het verhaal geenzins; platter en kunsteloozer kan men niet verhalen; tot eene proeve hier van moge alleen *Matth.* 8 *vs.* 2 en 3. en *Luc.* 7. *vs.* 11-16. verstrekken. Ook is het bekend, dat de Evangelisten en Apostelen geen Schrijvers, ik laar staan Dichters, waren. Alles zit dus in de daad zelve, die zij verhalen, of liever, die zij zoo plat en eenvoudig mededeelen, als of er niets bijzonders in gelegen ware. Zij geven, wat zij zagen, niets meer; en toch werkt geen verhaal van MILTON en KLOFSTOCK zoo als het hunne! - Ik ben, zoo ver ik mij zelven bewust ben, ter goeder trouw geen stelselaanhanger. Ik poog, zoo veel ik kan, mijne vooroordeelen te overwinnen, en de waarheid, zoo veel in mijn vermogen is, na te

sporen, en schoon ik in den Christelijken Godsdienst geboren en opgevoed ben, heb ik denzelven echter niet voor den mijnen verklaard, dan na het angstigst onderzoek met alle mijne verstandsvermogens, en het ernstigste wikken van alles wat voor en tegen denzelven gezegd, en, bij eene vlijtige nasporing ter mijner kennisse gekomen is; maar dit betuig ik bij God almagtig, dat mij dikwerf, als ik, door duizend twijfelingen geslingerd, geen plekjen gronds voor mij zag, om er met zekerheid mijnen voet op te zetten, bij de eenvoudige lezing onzer Evangeliën, de waarheid zoodanig overweldigde, dat ik er voor neêr moest knielen, en met de grootste overreding uitroepen: ‘of dit is waarheid, of de waarheid is hier voor mij verloren!’

(11). Die met vele Hoogduitsche Tijdschriften bekend zijn, zullen weten, hoe men, toen het Kantianisme daar nog aan de eerste orde van den dag was, in dezelve, en vooral in de toenmalige *Jen. Allgem. Literat. Zeit.* elk, die de eer van het Evangelie voorstond, en JESUS CHRISTUS voor den Zaligmaker der wereld erkende en huldigde, een zwakhoofd noemde, schoon hij van alle de grondige kunde en echte geleerdheid voorzien ware, die zijne taak vorderde, terwijl men niet schroomde, om de oppervlakkigste, op elke bladzijde hunne onkunde en dwaasheid verradende, Beuzelaars, met den naam van wijsgeerige en denkende koppen te vereeren, zoo dra zij slechts naar de verdienste stonden van den Christelijken Godsdienst te honen, en deszelfs verheven Stichter te verlagen en te smaden.

(12). Hoe veel zulke tegenstrijdigheden, die de Rede en het gezond Verstand honen, moet men bij de Neologen en Kantiaansche Godgeleerden niet verzwelgen! Zoo de opregte Vereerders van JESUS en van deszelfs onverminkten Godsdienst half zoo veel van ons vorderden, hoe ras zou men zich tegen deze aanmatigingen in 't harnas stellen en alles voor beuzelaarij verklaren! Wat heeft men in Duitschland niet al (om maar iets te noemen) van de Wonderen van JESUS en de Apostelen gemaakt! Waarlijk hier zijn de oude Bestrijders van het Evangelie eerlijker of redelijker geweest. Zij ontkenden regt uit de Wonderen, en verklaarden de Getuigen en Verhalers van dezelve voor bedriegers, of dwepers, die bedrogen waren. Maar wat doet men nu? Men veinst het Evangelie te erkennen, maar ontkent, dat er wonderen in verhaald worden, en waant zich in staat om alles uit natuurlijke oorzaken op te lossen. Ondertusschen hebben alle die fraaije verhandelingen niets uitgeregt, dan dat zij het gezond menschenverstand in 't aangezicht gevlogen zijn; want men kan wel het Evangelie verwerpen; maar de wonderen laten er zich niet uit weg verklaren. Maar het openlijk verwerpen stemt niet in den geest van het plan; men moet het in schijn voorstaan, er zelfs geleerde commentariën over schrijven; maar dan tevens zorgen, dat er van het eigentlijk Goddelijke, van het wezen eener Openbaring, niets in over blijve, en het zedelijk karakter van JESUS en de Apostelen er niet hij staande kan blijven. Nog eens, de oude Bestrijders der Openbaring waren eerlijker, schoon in de daad minder te vreezen. Thans verandert zich in den volsten zin de Satan in een' Engel des lichts.

(13). *Mijne Leere is mijne niet*, *maar des genen*, *die mij gezonden heeft. Zoo iemant wil deszelfs wille doen*, *die zal van deze Leer bekennen of zij uit God is*, *dan of ik van mij zelven spreke. Joh.* 7. *vs.* 16-17.

Vijfde brief.

Aan Sophië.
Vijfde brief.

Nog altijd dus, Vriendin! blijft JESUS reine Leer
Mij Licht der wereld, Bron van wijsheid, als wel eer;
Ja, zoo als ze, ongerept en door geen floers omtogen,
In haare oorspronklijkheid daar schittert voor mijne oogen,

Nog de eenig zeekre gids, die hier den stervling beidt,
En veilig door de deugd tot waar geluk geleidt.
'k Vind niets bijKANT, hoe hoog onze eeuw hem moog verheffen,
Dat ik niet, meerder klaar, bij JESUS aan kan treffen;
Maar o! hoe eindloos veel, daar hier mijn rust aan hangt,
Dat hier mijn hart behoeft, waar nood bij nood het prangt,
En ik mij voor mij zelv' niet roekloos wil verblinden,
Zoek ik vergeefs bij KANT, kau ik bij JESUS vinden[(1)]?

Maar wie was meer dan gij dier Leer eens toegewijd?
O zoet herdenken, dat nog steeds mijn ziel verblijdt!
SOPHIË, hartvriendin! waar is de tijd gebleven,
Toen ge in een Paradijs op 't vreedzaam veld mogt leven,
Toen ge alles, wat de deugd en 't heil eens stervlings grondt,
Voor tijd en eeuwigheid in uwen JESUS vondt,
En bij zijn' Godsdienst, die uw aanzijn op deed bloeijen,
Uw effen dagen zoo genoeglijk heên zaagt vloeijen?
Waar was die onrust toen, die nu uw wangen bleekt,
Dat foltrend twijflen, dat zo bange zorgen kweekt,
Dat hooploos dobberen op afgetrokkenheden,
Dat eindloos scheiden, en dat eindeloos ontleden?

Gij zocht toen niet vergeefs, door eigen denkingskracht,
Naar 't middel, daar ons hart hier ware rust van wacht,
En 't geen ten voertuig ons naar 't hoogste goed moet strekken;
Dat of de Oneindige zijn schepsel moet ontdekken,
Of altijd, waar in 't eind' de nood den boezem prangt,
Aan 't broze spinweb van een feilend oordeel hangt,
En nooit, als dood en graf ons hier ten aftogt wenken,
Voldaanheid aan den geest of rust aan 't hart kan schenken
Vriendin! herdenk dien tijd! hoe zalig was uw lot!
Geheel de schepping was u schaduwbeeld van God,
't Insekt u waarborg van ontfermend Alvermogen,
En uw bestemming was geen raadsel in uwe oogen.
Gij zaagt Gods vadernaam op 't minste struikjen staan;
Gij hoordet zijne stem in 't ritslen van de blaên;
Het koeltje ruischte u toe: van Hem komt alle zegen!
En 't beekje aan uwe zij' morde u zijn liefde tegen.
Dit spreidde een vrolijk licht op alles om u heên.
De zielrust, waar gij zweefde, omwapperde uwe schreên,
Zij ademde uit uw borst, blies op uw paden rozen,
En deed natuur voor u met dubblen wellust blozen.
Gij minde de eenzaamheid. Geen worm knaagde aan uw hart.
Geen donkre toekomst baarde u in 't vooruitzicht smart.

Gij zaagt in 't verst verschiet altijd den zelfden Vader,
En kwaamt Hem en 't Geluk door JESUS Leer steeds nader.
Zoo bleef deze aarde u schoon; maar op haar schoonste paên
Lachte u een eedler vreugd uit beter wereld aan.
Dit uitzicht bleef u bij, wat ooit u werd ontnomen,
En 't zeekre woord uws Gods deed u geen dwaling schromen.
Op alles las uw oog gerust: verganklijkheid!
En smaakte 't zorgloos, op zijn kwijning voorbereid.
Niets eindigs vuurde u aan, of kon die driften wekken,
Die, bij het kleenst gemis, het hart ten beul verstrekken.
Voldaan met God, verzoend met leven en met dood,
Was u, in vreugd en smart, zijn goedheid even groot,
Zaagt ge in zijn' reinen wil uw' leidsman hier op aarde,
Uw' zeekren gids naar 't rijk, waarop uw zielsoog staarde,
En met een' kalmen blik op 't eindeloos verschiet,
Ontroofde ruimte of tijd u uwen wellust niet.
En deze Godsdienst, door een Vaderhand geteekend,
SOPHIË! naar uw hart en nood zoo juist berekend;
Die nimmer hier den mensch als reinen geest verheft,
Maar, naar zijn' aard, hem schraagt, en altijd doelwit treft;
Hem hier slechts zondaar noemt, en zijnen trots blijft honen,
Om eens het heerlijk Beeld zijns Gods in hem te toonen;

En zulk een reine Leer, bij wier verheven doel
Gij hier reeds zielrust smaakt in 't zaligst voorgevoel,
En ginds verzekerd zijt van een onsterflijk leven,
Zoudt gij voor 't luchtgebouw eens donkren Stelsels geven?

Eens toegestaan, dat KANT, wat ook zijn Leer bevat,
Nooit aan het Christendom zijn toorts ontstoken had,
En de eigen Wijsgeer voor 't gezond verstand zou wezen,
Was 't licht der waarheid nooit met JESUS Leer verrezen,
Nooit doorgedrongen, zelfs tot in het leergebouw,
Dat nu zoo eerloos graag die weldaad loochnen zou[(2)];
Hoe zeer moet, ook nog dan, hier KANT voor JESUS zwichten!
't Zij ge op de reinheid let of bruikbaarheid der pligten,
't Zij ge op de middlen staart, die hen betrachten doen,
Steeds 't wit bereiken, en tot hooger wit steeds spoên;
Uw hart, in waarheid tot verbetering genegen,
Zwelt JESUS Godsdienst, zoo vol kracht en zachtheid, tegen,
En juicht bij elke proef, als GELLERT deed wel eer:
‘Toont me een volmaakter God, en een volmaakter Leer!’

Wat zuiverheid van hart en van bedoeling tevens
Eischt zij bij elke daad door heel den loop des levens!
Zij vordert, dat de pligt voor 't oog van Hem geschiedt,
Die op den bodem van het harte nederziet,
't Verscholendst roersel kent, en, nooit door schijn bedrogen,
De bron en 't wit doorschouwt van ons verborgenst pogen.
En 't voorbeeld, dat ze alom voor 't oog ten toon hier spreidt,
Is God, 't volmaaktste Beeld der hoogste Zeedlijkheid,
Is God, die zich in Hem voor 't zinlijk oog verklaarde,
Die zich ten offer gaf voor een verloren aarde,
Den hemeltroon verliet en 't moordschavot betrad,
Daar, onder heische smart, voor zijne beulen bad,
En, met het brekend oog op 't wit, daar hij naar streefde,
De schuld van 't Menschdom droeg, en voor de wereld sneefde.
Hem natevolgen, door den zelfden geest geleid,
Is van den Christen hier de taak en zaligheid;
En blijft die poging rein, wat zou zijn hart dan vreezen?
Het heerlijk uitzicht blijft, Hem ginds gelijk te wezen!

SOPHIë, denk u zelve, als ge op haar' aanleg staart,
Een hooger ideäal der menschheid hier op aard',

Of een volmaakter deugd, dan juist den stervling sierde,
Die hier, naar JESUS Leer, zijn hart en daên bestierde.
Neen! gij vermoogt dit niet; neem vrij de proef er van.
Wien JESUS Leer hier vormt, wordt, wat hij worden kan.
Al wat voortreflijks in zijn' aanleg was besloten,
Zal zij ontwikklen en van lieverleê vergrooten.
Een eindlooze aanwas blinkt in 't eindeloos verschiet.
Hij nadert eeuwig God, maar hij bereikt Hem niet,
Geniet volop zijn' wensch, smaakt stoorloos zijn begeeren,
En voelt eene eeuwigheid zijn waarde en heil vermeeren.

Maar wat, wat zegt in 't eind', zoo waarheid ons geleidt,
Van eene Zedeleer de hoogste zuiverheid,
Zoo zij naar onze kracht niet tevens zij berekend?
Wat baat ons 't ideäal voor Englen slechts geteekend
Wat eene Leer, die tot de Rede alleen zich keert,
Waar eens de Zinlijkheid de Reden overheert,
En haar, door nederlaag bij nederlaag ontluisterd,
Met duizend banden aan haar zegewagen kluistert,
Wier minste, ook waar de mensch zijn kracht het meest beproeft,
Hem diep gevoelen doet, dat hij een' God behoeft,

En altijd, zonder Hem, het slaafsche juk zal dragen[3.],
Het beetre kennen zal, maar 't slechtre na zal jagen.

't Verderf woont in den mensch, en dit verderf is groot.
Ach! waartoe 't ons ontveinsd, Vriendin! in onzen nood,
Daar zelfs ons eigen hart voor dit gevoel moet buigen,
En de eeuwen, wat het voelt, met stroomen bloeds getuigen?
Meest als de sterveling zich tot de deugd hier keert,
Vlood reeds een leven heên, dat hem op 't diepst verneêrt.
Zijn schuld is werklijk daar, en bliksemt in zijne oogen;
Zijn deugd nog in 't verschiet en dik met nacht omtogen.
Een Leer dus, die zijn hart, bij 't innigst schuldgevoel,
Door hoop verheffen wil tot een verheven doel,
En bij zijn diep verderf opregte deugd wil kweeken,
Moet, waar zij redden zal, tot hem als zondaar spreken,
Hem schuldvergifnis voor 't voorleden in doen zien,
En voor de toekomst hulp tot zijn verbeetring biên.
Waar een van beiden mist, is hij voor haar verloren.
Hij zal, of in haar' eisch alleen zijn vonnis hooren[4.],
Of telkens, waar de kracht hem tot zijn taak begeeft,
Den moed verliezen, die zijn poging noodig heeft;

En 't wis gevolg zal zijn, dat hij, haar' drang ontheven,
In stille wanhoop, of gedachtloos voort zal leven.

En nu, gevoel 't met mij, en pleng een' dankbren traan,
Hoe zeer moet hier een KANT voor JESUS achter staan!
Hij kent den stervling niet, dien hij ter deugd wil leiden;
Wat daar vereenigd is, schouwt hij als scherp gescheiden;
Droomt zich een rein verstand, dat nooit alleen hier werkt;
Versmaadt de zinlijkheid, die altijd ons beperkt,
En spreekt slechts tot den mensch, die in zijn schriften ademt,
Maar wien natuur niet kent, de wereld niet omvademt.
Zie daar de Wijsbegeerte! In haren trotschen waan
Is zij te hoog om op gezonknen 't oog te slaan.
Zij doemt den schuldigen, en blijft den boetling weren,
En onderstelt een deugd, die allen hier ontberen.
Maar JESUS kent den mensch, zoo als hij waarlijk is;
Hij voelt zijn nooden, en hij biedt hem lafenis.
Zijn blik, zoo zacht als diep, en nooit aan schijn geklonken,
Is op den bodem van zijn harte neêrgezonken.
Hij droomt geen kracht hem aan, die hij niet meer bezit,
Maar werkt met wat hij heeft, en treft het zeekre wit.

Hij poogt zijne eigenliefde en hoogmoed niet te vleijen,
Hij noemt hem schuldig, maar wil hem ter deugd geleiën.
Hoe diep hij zinken mogt, lacht hem verbeetring aan,
Zijn arm, wie hem verdoem', zal voor hem open staan.
Hij noodigt, lokt hem uit, ziet liefdrijk op hem neder,
En geeft hem aan zijn' God en aan den Hemel weder.
O tranen van berouw, aan JESUS voet geschreid,
Hoe rijk is hier uw oogst, hoe rijk in de eeuwigheid!
Juich, Boetling! wie u smaad', hij wil uw klaagstem hooren.
Geen traan, door 't hart geweend, ging ooit bij hem verloren!
Hoe zacht is zijne Leer, hoe juist naar onzen stand!
Hoe naauw met ons geluk en adel in verband[5.)]
Schoon nooit de kleine kracht des stervlings wordt vergeten,
Is zijn volmaakbaarheid op 't naauwst toch afgemeten.
Hoe nietig de aanvang zij, de vroegste vordring schijn',
't Verschiet blijft niet te min: als God volmaakt te zijn!
En 't middel, dat hier werkt, kan tot het doelwit strekken.
Een drift, die elke kracht in 't menschlijk hart kan wekken,
Hem tot een' God verheft, die van haar vlammen blaakt,
De zwaarste taak hem ligt, 't onmooglijk mooglijk maakt,
De Liefde, een drift in 't hart, daar alles voor moet zwichten,
Is slechts in JESUS school de bron van deugd en pligten![6.)]

'k Weet, dat de Wijsgeer hier meêlijdig nederziet,
En van de liefde zegt: een eisch bewerkt haar niet!
Maar 'k weet ook, dat zijn hart, wat ook zijn mond beweerde,
Den Godsdienst, dien hij hoont, nooit grondig kennen leerde.
Neen, JESUS eischt geen liefde als pligt, dien hij beval,
Hij eischt geloof, en weet, dat liefde volgen zal,
Geloof aan zijne Leer, zoo troostrijk voor deze aarde,
Voor 't redelicht zoo rein, voor 't hart zoo hoog van waarde;
Geloof, dat, bij 't gevoel van onze diepe smet,
En van de heiligheid der zedelijke Wet,
Wij, wien geen uitkomst zweeft door eigen deugd voor oogen,
Door zijn bemiddeling op God vertrouwen mogen,
En al het goede hier, in elken levensstand,
Gerust verwachten van zijn vaderlijke hand.
Vriendin zou dit geloof geen liefde in 't hart ontsteken[7.)]?
Een' God te kennen, die zijn Wetten nooit kon breken,
Maar, waar regtvaardigheid Hem dreef ter wisse straf,
Voor een verloren aard' zijn' Zoon ten offer gaf,
Op dat zijn Liefde, in 't licht van regt en zeedlijke orden,
De bron van eeuwig heil voor heilloos stof zou worden;

Dien God te kennen als de bron van 't hoogste Goed,
En niet te ontvlammen in den teêrsten liefdegloed.....
SOPHIE! zou 't mooglijk zijn hier op bevel te wachten?
God! hoe mij 't hart ontgloeije op de enkele gedachten,
Eén blik op Golgotha mij dring' tot wedermin,
Voor mijn' gekruisten Heer mijn ziel, mijn krachten winn'
En 't nooddruft maak' voor 't hart, voor Hem, voor Hem te leven,
Wien eens 't verbaasd Heelal voor mijne schuld zag sneven[8].!

En nu zie, hier ons juist op 't groote punt geraakt,
Dat JESUS kenschetst, en zijn Leer tot Heilleer maakt,
De mensch volstrekt behoeft, en, waar het blijft ontberen,
Door niets vervuld wordt, waar zijn hartzich toe moog keeren.
Iets, dat geen Stelsel biedt, der Wijsbegeerte mist,
De blinde Hoogmoed wraakt, het trots Vernuft betwist;
Iets, uit zijn' eigen aard ver boven onze Reden,
Maar, eens van God ontdekt, door haar Hem waard' beleden;
De steun van 't moedloos hart; het rustpunt van den mensch,
En, waar hij redding zoekt, altijd zijn eerste wensch.

De ervaring leert, dit hij, die 't zondenspoor wil mijden,
Den moed mist om er al zijn krachten aan te wijden,
Zoo lang zijn hart gelooft, hoe 't reeds bedreven kwaad
Hem toch voor altijd aan het onheil overlaat,
En hij, wat in 't vervolg zijn doel zich moog vermeten,
Veroordeeld is en blijft door zijn beangst geweten.
Maar zet hem in den nood slechts hoop op redding bij,
Geef hem verzeekring, dat zijn schuld vergeven zij,
En juist naar de eigen maat, dat hij die schuld gevoelde,
Zijn diepe ellende zag, en op ontkoming doelde,
Treedt hij met vaster tred en onverzetbrer zin,
Nu moedig door de hoop, de nieuwe loopbaan in. -
En nu - vergiffenis voor reeds bedreven zonden
Wordt slechts in 't Christendom voor waar berouw gevonden.

Wat biedt hier Wijsbegeerte, ook in haar' vollen glans?
Een' koelen, op zijn best altijd onzeekren, kans!
Mijn vorig leven, diep veroordeeld in mijne oogen,
Wordt tegen 't volgende in de weegschaal opgewogen,
Of mooglijk 't laatste (ach, God! ligt in een valsche schaal,
Die ligt bij U niet geldt[9].) het vorige overhaal'...

ô Doodlijk mooglijk!... kan uw hoop mijn hart bekoren?
Zoo gij mij ooit ontschiet, ben ik gewis verloren!
Gij bouwt mijn eeuwig heil op loutre onzekerheid. -
Maar dat ook de ouderdom mij hier zij toegezeid....
Wat aantal jaren eischt de schaal van 't volgend leven,
Om 't zeker overwigt aan mijn geluk te geven?
Dit blijft in donkren nacht mij hooploos onbekend,
En foltert hier mijn hart tot aan mijn levensend!

Maar meer nog. Schoon mijn schuld mij waarlijk zij vergeven,
Gekweekte zinlijkheid blijft in mijn hart nog leven.
Te midden van mijn hoop vertoont ze op eens haar magt,
Weêrstreeft mijn poging, en ontrooft mij elke kracht.
Ik strijd, maar ik bezwijk; en wat mijn ziel moog pogen,
Ik zie, eer 'k nog begin, de neêrlaag voor mijne oogen,
Daar 'k moedloos, hoe ik meer op vroegere uitkomst schouw,
Mijn taak meer hagchlijk, ach! meer voor onmooglijk hou,
En, in mijn magtloosheid, nog, bij mijn angstig stenen,
De vroegre troetling van mijn lusten moet beweenen! -

En nu de Wijsbegeerte? - Ook hier verlaat zij mij!
Maar JESUS Godsdienst staat, ook hier, mij troostend bij.
Hij toont me in de Almagt zelve een' Redder in gevaren.
Wie hier het kwaad bestrijd', mag op haar' bijstand staren.
Verzekerd van die hulp, ontvlamt mij 't hagchlijkst spoor;
Ik treed met eenen God het zonder siddring door.
'k Hoef nu mijn krachten niet angstvallig af te wegen;
Wat weêrstand mij bedreig', ik ijl hem vrolijk tegen;
Ik val, maar rijs weêr op, en loop met dubblen spoed,
En ben verwinnaar reeds, waar ik nog strijden moet.

Dus geeft hier 't Christendom, om naar de deugd te streven,
Wat nooit de Wijsbegeerte of Rede hier kan geven.
Dus zijn Verzoening hier en bijstand van Gods Geest
Altijd aan JESUS Leer tot grondpijlaars geweest.
Met hun vormt zij den mensch in 't stof tot hooger kringen,
En blijft geen voedsel slechts voor zijn bespiegelingen.
Zoo lang de sterveling, door nood bij nood geknaagd,
Een diepbedorven hart in zijnen boezem draagt,

Zal hij door beiden op dien moed en sterkte hopen,
Die hij behoeft om 't pad der ware deugd te loopen;
Zal JESUS Leer alleen, wat voor zijn hart verkwijn',
Hem Kracht en Wijsheid Gods ten eeuwgen leven zijn.
SOPHIE! ik kies die Leer, en wie haar moog verachten,
Ik blijf van haar mijn deugd en mijn geluk verwachten.

Eindnoten:

(1) Bij de zekere bewustheid onder anderen, dat ik der gelukzaligheid niet waardig ben, uitzicht, troost, schuldvergeving, heiligheid, zaligheid. KANT berigt mij, dat ik mij hier der gelukzaligheid waardig moet maken, maar hij berigt er mij bij, dat hier geen mensch ooit eene eenige rein zedelijke daad bedreven heeft, en, waarschijnlijk, tot aan de voleinding der eeuwen nimmer bedrijven zal (Zie Br. 1 noot 8), en hier, ach, God! hier verlaat hij mij. JESUS berigt mij het eerste ook, maar hij belooft er mij, bij mijne opregte pogingen, schuldvergeving en den bijstand van God zelven bij. Beiden (vergeef het mij, Zoon van den levendigen God! eenige Redder en Zaligmaker der menschen! vergeef het mij, dat de behoefte mijner eeuw mij dwingt, om U met nietig en zondig stof één oogenblik gelijk te stellen!) beiden zeggen mij, dat ik der hoogste Heiligheid gedurig tot in alle eeuwigheid naderen moet. KANT, op eene zeer donkere wijze; hij plaatst hier een Ideäal der hoogste Heiligheid, dat mijne Rede zamenstelt; JESUS zeer duidelijk: 'Wees volmaakt als uw Vader in den hemel volmaakt is;' maar de eerste zegt mij, wat ik doen moet en tevens niet doen kan, althans wat nooit zuiver gedaan is, en, naar zijne gedachten, nooit zuiver gedaan zal worden, en daar wenscht hij mij vaarwel, zonder zich over mijn beschuldigend geweten verder te bekommeren, hoe luid het mij ook blijft toeroepen, dat ik alle de eischen der Zedelijke Wet overtreden heb, en dus der gelukzaligheid onwaardig ben; de laatste zegt mij, wat ik doen moet, berigt mij, dat ik het door eigen krachten niet doen kan, en biedt mij toereikende hulpmiddelen aan. God zelf, mijn almagtige Schepper, zal, bij mijne reine pogingen, mijne krachten verdubbelen, en zijne kracht in en aan mij verheerlijken. KANT wijst mij tot de zedelijke Natuurwet; ik voel, dat ik haar overtreden heb, en Genade kent deze Wet niet. JESUS wijst mij ook tot de zedelijke Natuurwet; maar verkondigt er mij, van Gods wege, genade en vergeving bij. KANT heeft de zedeleer wetenschappelijk, dus enkel voor de zulken voorgedragen, die in staat zijn, om uit een eerst beginsel de juiste gevolgen te trekken, en alle de overige bijzondere voorschriften daarmede in verband te denken. JESUS heeft over de Zedeleer zeer populair, en altijd zoo gesproken, dat zijne voordragt het algemeen begrip nooit te boven ging; zonder zich te bekommeren, of het hoogste beginsel zijner Zedeleer eene wetenschappelijke gedaante had, en mooglijk in een nog hooger opgelost kon worden, terwijl Hij toch altijd zijn beginsel zoo voorstelde, dat het door het nadenkend verstand gemaklijk en als van zelven met het hoogste in verbinding gesteld en opgelost wierd. (Zie REINHARD *Syst. der Christ. Mor.* 2. *B.* 1 *Kap.* §. 176.) Bij den dood verlaat mij KANT geheel, en moet hij mij ook met al het eindige verlaten; maar hier blijft JESUS mij bij, en ik stap op een *goddelijk Woord* (en minder dan dat kan mijne ziel dan geene ruste geven) op het woord van mijnen Schepper, de, voor mij, en voor alle schepselen, onbekende eeuwigheid in. SOCRATES en PLATO erkenden hier de volle waarde van een goddelijk Woord, schoon zij het misten; zullen wij ons deze waarde ontveinzen, tot dat angst en wanhoop, in onze laatste oogenblikken, er ons de noodzaaklijkheid van staven, daar wij het door Gods genade werkelijk bezitten? Tot nadenken voor Christenen mogen hier de volgende nadrukkelijke woorden van SIMMIAS, uit den *Phaedon* van PLATO, eene plaats vinden:

'Mij dunkt, ô SOCRATES! zoo als het u waarschijnlijk ook dunken zal, dat het onmooglijk, of ten minsten zeer zwaar, zij, om iets toereikends over dit onderwerp (de onsterflijkheid der ziel) in dit leven te kunnen weten; maar tevens, dat het slechts eenen tragen wellusteling voege, om niet alles, wat daarover gezegd is, op alle mooglijke wijze te beproeven, of eerder van dit onderwerp af te staan, dan na dat men het van alle kanten betracht hebbe, en ten laatsten op moet geven. De uitkomst, dunkt mij, moest een van deze beiden zijn: men moest of leeren, en

mooglijk zelf uitvinden, hoe het daar mede gelegen zij, of, voor zoo ver dit onmooglijk zij, het beste der menschelijke bewijzen, 't welk ont te wederleggen het zwaarste is, vasthoudende, zich op hetzelve, als op een Vlot, door de vloeden van 't leven wagen, *wanneer men niet zekerder en gevaarloozer op een vaster Schip*, *of op een godlijk Woord*, *naar de overzijde kan varen.*' Zie F.L. VON STOLBERG's *auserles. Gespr. des* PLATON, *Dritt. Th. p.* 205.

(2). GARVE in zijne doorwrochte Inleiding voor de *Eth.* van ARIST. *bladz.* 276. *en volg.* erkent, dat KANT zeer veel is geleid geworden door de Godsdienstige begrippen, die hij in zijne eerste jeugd had ingezogen. Met hoe vele Wijsgeeren is dit het geval geweest! Men schrijft dan aan het Redelicht alleen toe, wat men enkel aan het Openbaringslicht, en vooral aan het groote Licht, dat JESUS CHRISTUS over de wereld heeft doen opgaan, te danken had. En wat wordt dan van zoo menig bewijs *a priori* in de Kritiesche Wijsbegeerte? Doch de woorden van GARVE zelven verdienen hier wel eene plaats:

'De deelneming aan de algemeene gewaarwordingen en gevoelens der menschen, maakte, dat KANT zich niet vertrouwde om alleen de opvolging van de Redewet het Hoogste-goed te noemen, maar dat hij ook de Gelukzaligheid tot een bestanddeel van hetzelve maakte. Hij werd daardoor de eerste Wijsgeer, die het hoogste einddoel van het hoogste goed des menschen scheidde, en het eerste in de bloote uitoefening des pligts, het laatste in den, door gelukzaligheid beloonden, pligt stelde. Hoe meer hij zich van de Wijsgeeren verwijderde, hoe meer hij den Godgeleerden naderkwam; en hoe minder hij aan den invloed zijner voormaals aangeleerde Wetenschappelijke begrippen toe wilde geven, des te meer invloed stond hij aan de Godsdienstige begrippen toe, die hem bij het eerste onderrigt zijner jeugd waren medegedeeld. Er is, bij voorbeeld, den Wijsgeeren van den ouden en nieuweren tijd niets zwaarder geweest, dan om zich eene Schepping der Wereld uit niets te denken, of bewijzen voor dezelve te vinden. In de Christelijke Godsdienstleere maakt zij het begin, en in de daad den grondsteen, uit van het gantsch Gebouw. KANT neemt ze, als eene redewaarheid in zijne Wijsbegeerte op; maar als eene waarheid der praktiesche Rede; en hij doet dit juist om de straksgenoemde, van God te stichtene, verbinding tusschen deugd en gelukzaligheid, welke, zoo als hij gelooft, alleen zulk een God stichten kan, die over vorm en stof der wereld te gebieden, en dus de wereld uit niets geschapen heeft.
Alle de overige Wijsgeeren zijn nergens meer voor bevreesd geweest, dan om aan de deugd willekeurige belooningen, schoon ook door God zelven uitgedeeld, te geven. Zommigen hebben hierom de Deugd zelve tot gelukzaligheid gemaakt, of den toestand van den Deugdzamen voor den gelukzaligen verklaard. Anderen hebben de gelukzaligheid als een natuurlijk gevolg, en als eene werking van de Deugd aangezien. - De Christelijke Godsdienst, daarentegen, of liever de Theologiesche Zedekunde, kent bijna geene andere belooningen der Deugd, of geene andere beweeggronden ter uitoefening van dezelve, dan de Zaligheid, welke God den Vromen in een ander leven bereid heeft(*). KANT sluit ook hier aan de Godgeleerden aan, en terwijl hij den Deugdzamen ontzegt, om door de deugd zelve gelukkig te worden, laat hij hem slechts de hoop, om de gelukzaligheid, door schikkingen van God, en door willekeurige veranderingen, welken deze eens in de wereld en in den toestand der menschen maken zal, te verkrijgen.
Dit is het punt, daar KANT van uitging, om op zijn Philosophiesch-Theologiesch Leergebouw te komen, dat hij in zijn boek: *de Godsdienst binnen de grenzen der Rede*, daarstelde; een boek, in 't welk KANT bijna alle de Geloofsartikelen der Orthodoxie op eene zeer scherpzinnige, maar zelden bevredigende, wijze, met zijn Leerstelsel zoekt te verbinden; dat in bijzaken bij uitstek leerrijk is; maar in de hoofdzaak den Lezer meer bezigheid des verstands voor het oogenblik, dan onderrigt voor de toekomendheid verschaft.'

(*) Indien zaligheid in deze opgave van , eene belooning afgescheiden van de deugd zelve, schoon nimmer dan aan de deugd te schenken, betekent, dan is dit geene zuivere en volkomen voorstelling van de Leer des Christendoms. De deugd zelve zal, naar de leer van , eens zaligheid worden. In den strijd tegen de zoude en in de uitoefening der deugd is hier aanvanklijk het geluk van den Christen gelegen, en hij verkiest het boven alles wat de wereld hem geven kan; maar het is aan deze zijde des grafs zeer onvolmaakt, om dat het verderf, of de magt der zinlijkheid, hem in zijne reine pogingen gedurig den geweldigsten tegenstand biedt; echter hij heeft hier de verzekering van den Goddelijken bijstand, en is zijne zinsverandering werkelijk daar, woont de zonde niet meer dan tegen zijnen wil in hem, dan belooft hem het Evangelie, dat hem in den dood het laatste bederf met het ligchaam ontzinken zal, en hij aan zijne reine begeerte volkomen en naar wensch zal kunnen voldoen. Dit is de hoofdzaligheid, die de Christelijke Godsdienst voorstelt. De hoogste zaligheid is daar juist de hoogste heiligheid. En schoon God, naar zijne oneindige Genade, daar meer en grooter willekeurige belooningen bij zal voegen, dan wij denken of begeeren kunnen, het God

(3.) Tot hiertoe zijn de Wijzen van alle tijden het eens geweest, dat de zinnelijke neigingen tot eenen waren zegen voor de menschheid daar zijn; maar dat ze uit hare natuur ligt ontaarden, en daarom noodig hebben om onder het gebied der Rede te staan, en door dezelve geregeerd te worden. Dit laatste leerde CICERO reeds zoo duidelijk, als het geleerd kan worden: *Est in animis omnium fere* (zegt hij *Tusc. Disp. L.* 2 *Cap.* 21.) *natura molle quiddam*, *demissum*, *humile*, *enervatum quodammodo et languidum. Si nihil esset aliud*, *nihil esset homine deformius. Sed praesto est domina omnium et regina ratio*, *quae connixa per se et progressa longius*, *fit perfecta virtus. Haec ut imperet illi parte animi*, *quae obedire debet*, *id videndum est viro.* ('Bijna in de zielen van alle menschen bevindt zich van natuur iets weeks, lafs, laags, iets uitgeputs en kwijnends, en ware er niets dan dat in hem, niets zou wanstaltiger zijn, dan de mensch. Maar gelukkig wordt tevens in hem gevonden de Beheerscheresse en volstrekte Koningin, de Rede, welke door de krachten, die zij in haar zelve bezit, gedurig toenemende, eindelijk volmaakte deugd wordt. Dat deze over dat gedeelte der ziel het bevel voere, dat gehoorzamen moet, hier naar hebbe de mensch te staan.') Waar de groote vraag bleef, of de Rede, zoo als ze in den mensch waarlijk gevonden wordt (want eene reine Rede bestaat niet dan in abstractie, en mag dus voor de scholen goed zijn; maar voor elk, die het niet bloot om te speculeren, maar om zich waarachtig te verbeteren, of met andere woorden, om de zinnelijke neigingen waarlijk onder het gebied der Rede te krijgen, te doen is, is zij volstrekt niets) in staat ware, om de neigingen en driften te beteugelen en tot derzelver ware doel te leiden. Men overwege, na alles doorgedacht te hebben, wat KANT over het vermogen der rede hier bijgebragt heeft, de volgende aanmerkingen van een' Christen Wijsgeer over de ongenoegzaamheid der Rede, en beslisse; maar daar hier alles op de praktijk, op de daadlijke beteugeling der bandlooze neigingen, aankomt, beslisse men niet, voordat men beider gevoelens door de ervaring beproefd hebbe, want hier toch alleen komt alles op aan.

'Eens aangenomen' (zegt SAILER *Gluckseligkeitslehre Th.* 1. *Hauptst.* 1 *No.* 31.) 'dat de uitspraak der Rede rigtig zij, zoo blijft toch de gegeven regel: *leidt de neigingen door de Rede*; nog altijd een, voor menschen zoo als ze zijn, onbehulpzamen regel, dewijl het gebied der Rede toch slechts het gebied eens begrips is, en het gebied eens begrips veel te zwak is, om de verkeerd geleide neigingen, naar de wet der volkomenheid, met toereikende kracht, te bestieren, en het ingewortelde kwaad te heelen. Het vermogen der Rede om den wil tot het *goedzijn* te bestemmen, is ligt op te geven. Zij kan de Wet dat is goed; bemin, acht en volbreng het; - zoo God is, en de oorsprong van al het goede is, zoo is Hij alle liefde, alle achting, alle gehoorzaamheid waardig; daar leggen; zij kan de beweeggronden, om deze wet te betrachten, verzamelen, daarstellen; zij kan ons aan de wet en aan de gronden om ze te vervullen, herinneren; zij kan den wil in gemaklijker gevallen werklijk ter vervulling van de wet bewegen. Dit is het, haar toegekende, vermogen der Rede, in zoo ver zij, in den edelsten zin, praktiesch heten kan. Dit vermogen kennen wij uit ervaring, en wij kennen het uit de natuur der Rede. Alleen, wij hebben, 1° tot op dit oogenblik in de gantsche geschiedenis geen eenig, bekend geworden, *Factum*, dat de Rede, aan zich zelve overgelaten en zonder andere hulp, vermogt heeft, om de wet der volkomenheid in de menschelijke natuur, tegen alle de bewegingen der wederstandbiedende neigingen, geldend te maken - geen eenig *factum!* Veel meer klagen de Beteren en Wijzeren des Geslachts over de overmagt der assche, en over de onmagt van het godlijk vonkjen in ons. Het *meliora probo* en *deteriora sequor* is tot een spreekwoord van 't gezond verstand geworden, en men zou een regte vreemdeling in zijn eigen huis moeten zijn, wanneer men ditmaal in den Dichter niet tevens den Ziener der Waarheid erkennen wilde. Ik vinde 2° in de natuur van den mensch geen eenigen stelligen grond, om der Rede deze kracht bij te leggen; integendeel, ik vinde eenen onoplosselijken tegengrond, dezen naamlijk: er is geene proportie tusschen het gebied eens begrips en tusschen den wederstand der geheele Zinlijkheid. Het goede, tot het welk de Rede drijft, is slechts *idé*, slechts voorstelling; het aangename, dat de zinlijkheid aanbiedt, is een geweldige trek. Deze trek stelt zich der bevelende Rede als een muur tegen, dien zij eerst nog overstijgen moet; of als een afgrond, dien zij eerst nog aanvullen moet, om

volmaakt kennen en dienen blijft toch, naar de Christelijke Leer, de hoofdzaligheid des hemels, en is hier ook reeds, onder al zijn verderf, de hoofdwensch des Christens. Van de zonde ten eenenmaal verlost te zullen zijn, gedurig in die volmaaktheid toetenemen, die hem daaglijks meer naar zijnen hemelschen Vader zal doen gelijken, ziet daar, wat den waren Christen hier reeds in 't vooruitzicht meer streelt, dan alle de overige zaligheden, waaronder hij zich den hemel immer voor kan stellen. Hier na jaagt hij in dit leven reeds, en in den Christelijken Godsdienstalleen is het jagen naar zaligheid, of het jagen naar heiligheid, volkomen één.

met hare bevelen door te kunnen dringen. Het gaat ieder redelijk mensch, die zich niet gaarne met woorden verblinden laat, en waarachtig goed wenscht te worden, als eenen Wandelaar, wien nog de afgrond eener diepe, wijde, klove van zijn Vaderland scheidt. Hij staat en roept: Wie vult mij deze klove aan, op dat ik in mijn Vaderland moge komen? Met *ideën* is zij, naar allen aanzien, onvervulbaar.

De geschiedenis nu, die geen enkel *factum* aanwijzen kan, dat de Rede, aan zich zelve overgelaten, de wet der volmaaktheid, in den menschlijken wil, tegen de wederstrevende zinlijkheid geldend hebbe kunne maken; de groote klove tusschen *idé* en daad, tusschen willen en volbrengen; de, door *ideën*, naar allen aanschijn, onvervulbare, groote, lelijke, groeven, die ons van het Land der Deugd scheiden, en welken alleen de ligtzinnige en partijgeest niet zien kunnen; de daaglijks voorkomende ervaring, hoe zwaar het zij, ook zelfs in gemakkelijke gevallen, de *idé* van 't goede naar te leven, en daarenboven de waarneming, dat het, ook bij de moedigste strijders voor het goede, niet aan misstappen feile; dit alles kan eenen redelijken nasporer, bij alle zijne achting voor de Rede, geneigd maken, om haar werkelijk onvermogen als zoodanig te erkennen, en met allen ernst te vragen: Hoe kan dit onvermogen der Rede, om de wet der volkomenheid in den menschlijken wil geldend te maken, verholpen worden?

Om dit onvermogen der Rede te verhelpen, laten zich twee wegen denken, van welken de een in, en de andere buiten den kring der menschelijke krachten ligt. De weg, die binnen den kring der menschelijke krachten ligt, heet aanwensel van den nog onmondigen mensch, om de voornaamste uitspraken van de Rede op te volgen, eer de Rede zelve in hem ontwaakt. Eene hoogstweldadige gewoonte, welke dan bij de ontwakende Rede voortgezet, en door de voortgaande vorming van de Rede niet verhinderd, maar bevorderd wordt. Het duidelijk getuigenis der ervaring en de natuur der zaak spreken hiervoor. Wanneer de wil door voorafgaande oefening reeds eene vaardigheid verkregen heeft, om het goede te achten en te beminnen, zoo is het immers ligter voor de Rede om deze achting en liefde te bevelen? Het gebied des begrips is dan door de gewoonte reeds voorbereid, reeds onderschraagd en versterkt. Heeft het Kind geleerd om den wenk zijns vaders zonder tegenspraak te gehoorzamen, nog eer zijne Rede zich ontwikkeld heeft, zoo zal de Rede des Jongelings, die vervolgens zelve op gehoorzaamheid aandringt, in den Jongeling minder tegenstand ontmoeten, dewijl de oefening de gehoorzaamheid reeds gemakkelijker gemaakt, en eigenzin en begeerte reeds eene zekere beperking bekomen hebben. Maar onder alles, wat men zich aan kan wennen om het goede te achten en te beminnen, is er niets, dat de achting voor, en de liefde tot, het goede meer verligt, dan de hebbelijkheid om al het goede aan te zien als een' wenk van God, en als zoodanig een' wenk het te volbrengen, alleen om aan God niet te mishagen; of, korter: de hebbelijkheid der jeugd, om omtrent God gezind te zijn, zoo als zij omtrent hunne geliefde ouderen gezind zijn. Deze stille, tedere kinderzin voor alle de wenken van den Vader der menschen heet in alle talen *Godvrucht.* De Godvrucht helpt het onvermogen der Rede in de leiding der zinnelijke neigingen niet weinig, vooral wanneer zij eene hebbelijkheid geworden is, eer nog de zinnelijke neigingen tot de heerschappij, dat is, tot onhandigheid gekomen zijn. Want dan is het niet bloot meer de Rede (der ouderen of der kinderen) welke zegt: “Beperkt de neigingen;” die beperking zelve is reeds tot gewoonte geworden. En deze gewoonte onderschraagt niet alleen als gewoonte het gebied der Rede, de achting voor den wenk der Godheid is eene bijzonder magtige gewoonte; want het Kind leert zijnen God als tegenwoordig denken, waar zijne ouderen niet wenken, bevelen, dreigen of straffen kunnen. En deze, aan hetzelve steeds tegenwoordige, God legt het een afschuw voor het onregt in het harte. En dit is het zoo miskende en verzuimde, niet bloot uit misverstand gelaakte, maar ook in vele huisgezinnen, helaas! buiten oefening gesteld geheim der opvoeding. Opvoeding moest gewoonte tot het goede, gewoonte tot het beste, daar de tedere levensjaren vatbaar voor zijn, gewoonte tot Godvrucht, zijn; nu is zij, in plaats van gewoonte tot het goede, woordspel; en, in plaats van gewoonte aan Godvrucht, bijzonder in vele huizen, die niet door Burgers of Boeren bewoond worden, gewoonte tot ijdelheid en tot raisonneren. ô Mijne Vrienden! dankt, dankt met mij, zo veel gij kunt, wanneer u het voorbeeld uwer vrome Moeder een spiegel der Godvrucht ware; wanneer u, niet de geleerde taal des Opvoeders, maar het voorbeeld uws Vaders, de Godvrucht tot gewoonte gemaakt hebbe; wanneer uwe Opvoeding eene ware Opvoeding, dat is, eene vooroefening in het goede, en tot het goede, geworden zij[(*)]; wanneer de vormende jaren uwes levens niet in den tijdkring gevallen zijn, in welken men de Opvoeding tot eene kunst maakte, wijl men van de natuur te ver afgeraakt was. Er hebben in onze dagen eenigen, die de hervorming van den mensch van de hervorming van onschuldige woorden geliefden aan te vangen, ook het schuldloos woord: *Godvrucht*, verworpen. Alleen, wanneer zij slechts in de eerste plaats de zaak zelve in zich gehad; ten tweeden, in hunne daden

levendig daargesteld; ten derden, in hunne kweekelingen geplant hadden; zouden wij hun het woord gaarn geschonken hebben. Wat toch heeft de tedere natuur des kinderlijken leeftijds schooners, edelers, lievenswaardigers, dan den fijnen kinderzin omtrent hunnen onzigtbaren Vader? Zelfs de gehoorzaamheid aan den zichtbaren wordt door dezen kinderzin eerst regt veredeld, en is daarin reeds mede begrepen. “De onzichtbare Vader wil, dat ik aan mijne zichtbare Ouderen gehoorzame. Ik gehoorzame dus eigenlijk God, wanneer ik mijnen Ouderen gehoorzaam.” Dit is de fijne kinderzin, die Godvrucht heet, en wie dezen lasteren kan, die geve ons iets beters, dat in zich edeler is, en krachtiger werkt.

Op eenen anderen weg zou het onvermogen der Rede om de zinnelijke neigingen te leiden, nog magtiger geholpen kunnen worden, wanneer de Oorsprong van alle goed- en welzijn zoo goed ware, van aan allen, die zich in ernst bekommeren om goed te worden, en de gegeven krachten tot het eindoogmerk, waartoe zij geschonken zijn, getrouw gebruiken, hoogere krachten mede te deelen. Ik zou vreezen, den Oorsprong van allen goedzijn zelven te lasteren, indien ik er aan twijfelde, of het beste Wezen wel goed genoeg ware, om het onvermogen der menschen, die er hunne hoofdzaak van maakten om aan Hem gelijk te worden, te baat te komen, en hun hoogere krachten mede te deelen; of wanneer ik er aan twijfelde, of de Almagt magtig genoeg ware, om deze hoogere kracht mede te kunnen deelen, of de hoogste Wijsheid wijs genoeg ware, om dezen bijstand aan hare kinderen te laten toekomen. Daar ik nu van den eenen kant het onvermogen der menschelijke Rede, om de zinnelijke neigingen volkomen te leiden, niet loochenen kan; en van den anderen kant de *idê* van den Oorsprong van allen goed- en wel - zijn mij niet wel twijfelen laat, of Hij goedig, magtig en wijs genoeg zij, om mij van dit onvermogen der Rede te redden; zoo worde ik van beide zijden gedrongen om natesporen, of zich de Oorsprong van alle Goedheid en Gelukzaligheid hieromtrent werkelijk onbetuigd hebbe gelaten. Bij dit eerlijk navorschen vallen mij de Schriften van het N. Testament in handen, en ik vinde drieërlei in 't oog loopende oplossingen daarin, aan welker waarheid ik te minder twijfelen kan, hoe bestemder zij het raadsel oplossen, en hoe harmonischer zij den wensch mijnes wezens beantwoorden.

Ik vinde, in de eerste plaats, getuigenissen van het onvermogen der Rede, om den ouden twist tusschen Rede en Zinnelijkheid af te doen. Het duidelijkste is wel het volgende:

Ik weet wel, *dat de Wet geestelijk is*, *maar ik ben vleesch en onder de zonde verkocht. Ik weet niet regt wat ik doe*, *want ik doe niet het goede*, *dat ik wil*, *maar ik doe het kwade*, *dat ik hate. Wanneer ik intusschen dat doe*, *'t welk ik niet wil*, *zoo getuige ik immers zelf*, *dat de Wet goed zij. Maar thans doe niet ik*, *wat ik doe*, *maar de zonde doet het*, *die in mij woont. Het goede woont niet in mij*, *dat is*, *in mijne zinlijkheid. Het willen is wel bij mij*, *maar het volbrengen van het goede vinde ik niet. Want ik doe niet het goede*, *dat ik wil*; *maar het kwaad*, *dat ik niet wil*, *dat doe ik. Wanneer ik intusschen dat doe*, *wat ik niet wil*, *zoo doe ik het niet*, *maar de zonde*, *die in mij woont. Ik vinde dus*, *dat mij*, *bij al mijn willen om het goede te doen*, *toch altijd het kwade aankleve. Naar den inwendigen mensch heb ik lust aan de Wet van God*; *maar in mijne leden vinde ik eene andere wet*, *welke strijdt tegen de wet van mijn gemoed* (*van mijne Rede*) *en mij tot een' slaaf maakt van de zonde*, *die als eene wet in mijne leden heerscht. Rom.* 7. *vs.* 14-23.

Ik vinde, ten tweeden, in onze heilige Schriften klare getuigenissen van hoogere krachten, die het onvermogen der Rede te baat komen, den ouden twist tusschen Zinlijkheid en Rede afdoen, en den schoonen vrede in ons herstellen kunnen, en dit werkelijk in vele menschen gedaan hebben.

De vruchten des Geestes zijn liefde, *blijdschap*, *vrede*, *zachtmoedigheid*, *goedertierenheid*, *goedheid*, *geloof*, *langmoedigheid*, *matigheid. Die door den Geest van God gedreven worden*, *zijn kinderen van God. Gij hebt den geest der dienstbaarheid niet ontvangen*, *maar den geest der aanneminge tot kinderen. De liefde tot God wordt door den heiligen Geest in onze harten uitgestort. Gij zijt niet vleeschelijk*, *maar geestelijk gezind*, *zoo anders de Geest van God in u woont. De Vader geeft den goeden Geest aan hun*, *die er Hem om bidden. Bidt*, *zoo zal u gegeven worden.*

Ik vinde, in de derde plaats, in onze heilige Schriften tallooze getuigenissen van de algemeenheid dezer beloften, en geene enkele van de bepaaldheid dezer beloften aan plaats, tijd of geslacht; beloften, welke zoo algemeen zijn, als ons onvermogen, en zoo algemeen als de *idé* van den Oorsprong van alle goedheid en gelukzaligheid. 't Is waar, menschen, die het licht wederstaan, kunnen door dezen hunnen tegenstand de werkingen van het licht bepalen, maar de Bron van 't licht bepaalt deszelfs uitvloeisels niet. Waar een open, opvattend oog is, daar mist het nooit aan invallende stralen.

Zie, lieve Lezer, welke groote uitzichten ons gegeven zijn, indien onze Wijsbegeerte nu maar nederig genoeg ware, om ze aan te nemen. En nederig diende zij toch ten minsten te zijn; want trotsch kan immers de gewone mensch ook zijn. Daartoe zal wel geene Philosophie vereischt worden. Integendeel, derzelver eerste uitwerking op ons moest zijn, dat wij het onvermogen van ons vermogen, waarheidlievend erkenden, en de vergoding van dit vermogen aan bedwelming en waanzin overlieten.

Godvrucht en hoogere Krachten, beiden in den allerreinsten zin des woords genomen, zijn dus de twee groote resultaten dezer zedelijke onderzoekingen; zijn de twee wezenlijke voorwaarden, zonder welken zich geen volkomen leiding der zinnelijke neigingen denken laat. De Rede moge de leiding der neigingen gebieden, zoo lang zij wil; maar bewijzen zal zij nimmer kunnen, dat de werklijk volkomen leiding der zinnelijke neigingen, zonder Godvrucht en zonder hooger Krachten, ergens in één eenig mensch dadelijk bereikt zij geworden.'

(4). Onbezefbaar is het, dat men zich ooit op de Natuurwet, ten koste der Openbaring, beroepen kan, daar toch ons hart aan ons allen zegt, dat wij overtreders van dezelve zijn, en nimmer een eenige volkomen zedelijke daad verrigt hebben. Zoo wij haar alleen dus kenden, waren wij ongelukkig, voor eeuwig ongelukkig, en dit vonnis stond vooraf in ons geweten onuitwisbaar geschreven. Te regt zegt daarom PERPONCHER *aan de Lied. der beschaafd. Wereld, bladz.* 204. 'dat de Genadeweg eene onschatbare weldaad boven den enkelen natuurweg zij, daar de laatste niets dan straf, dat is, overlating des overtreders aan de verderfelijke gevolgen zijner eigen kwade keuze en verkeerdheid, kennen kon.'

Erfulle

(5.) *Ihr entflammtes, immer empsundnes, frommes Verlangen*
Nach Glückseligkeit! Du, nur Du, Unendlicher! Du bist
Ihr Glückseligkeit! Dir sich nahen ist ewige Wonne!

KLOPST. *Mess.* 10. *Ges.*

(6.) Schoon het over 't algemeen waar zij, dat ons de Leer van JESUS, naar mate onze blik dieper in het weldadig ontwerp van dien Eenigen indringt, dierbaarder zal worden, geldt dit toch allerbijzonderst omtrent den grondslag, dien JESUS aan zijne Zedeleer gelegd heeft, Liefde, naamlijk, tot God en tot de menschen. Wie dit grondig nadenkt, zal ras overtuigd worden, dat hier oorzaak en uitwerking volkomen naar elkanderen berekend zijn, en wij van den invloed dezer Leer op de Maatschappij de eenige mooglijke wezenlijke en algemeene verbetering alleen met grond verwachten kunnen. De voortreffelijke REINHARD (*Versuch über den Plan, welchen der Stifter der Christlihen Religion zum besten der Menschen entwarf*) stelt dit in de volgende woorden in een helderder licht:

'De geest eener ware liefde tot God en tot de menschen was het, wat JESUS aan het gansche menschelijk Geslacht mededeelen, waarmede hij het bezielen, waardoor hij het berscheppen, en met een nieuw zedelijk leven vervullen wilde. Het is der zinnelijke Liefde reeds eigen, wonderen te doen. Wie sterk en innig lief heeft, wordt bijna een ander mensch. Het spel zijner krachten wordt levendiger en meer harmoniesch; alle de drijfveren van zijn wezen raken in beweging; zijn geest neemt een hooger vlugt; hij voelt zich opgewekt en bekwaam om zwarigheden te overwinnen, voor welken hij anders terug gebeefd zou hebben, en dingen te volbrengen, die hij te voren voor onmooglijk zou gehouden hebben. In een veel edeler en hooger zin moest de Godsdienstige en Zedelijke Liefde, daar JESUS de geheele menschheid mede beleven wilde, wonderen verrigten. Zij moest alle de krachten der menschelijke natuur opwekken en aanprikkelen; zij moest de werkzaamheid dezer krachten leiden, ze in de juiste betrekking tot elkanderen brengen, en aan derzelver uitwerkselen duurzaamheid en nadruk geven. Zij zoude tevens aan de zwaarste pligtsbetrachtingen al het afschrikkende en tegenzin verwekkende ontnemen, en de offers, welke men aan de Deugd verschuldigd is, in vrolijke gaven veranderen, die men gewillig en met eenen opgeruimden moed op haar outer nederlegt. Zij zoude eene geestverrukking, zonder dweperij; eene verheffing der ziel, zonder overspanning; eene weldadige verwarming van 't hart, zonder wild vuur; voortbrengen. Zij zou, eindelijk, de zoo lang van een gescheiden, door zoo vele onderscheidingen van elkander vervreemde, en gedeeltelijk tegen elkander opgeruide, gedeelten van 't menschelijk Geslacht zich onderling doen naderen, ze met elkanderen verzoenen, en in een eenig vastverbonden, gelukkig Gezin van God veranderen.'

(*). Dat eenig waar begrip van de Opvoeding kon aan blikken niet ontsnappen: , , , , Eene plaats, die in waarde gewis een groot aantal van verhandelingen over de Opvoeding opweegt.

Opmerkenswaardig is het, dat KANT zelf de voortreffelijkheid dezer bron van kracht en deugd in de leer van JESUS schijnt gevoeld te hebben. Zie hier 's Mans eigen woorden.
'Het Christendom heeft, behalven de grootste achting, welke de heiligheid van deszelfs Wetten verwekt, nog iets lievenswaardigs in zich. Ik meen hier niet de lievenswaardigheid des Persoons, die het ons met groote opofferingen verworven heeft; maar de zaak zelve, de lievenswaardigheid, naamlijk, van de zedelijke inrigting, die hij daarstelde, want gene laat zich alleen uit deze afleiden. De achting is, zonder twijfel, het eerste, wijl zonder haar ook geene ware liefde plaats kan vinden, of men schoon zonder liefde toch groote achting voor iemand voeden kan. Maar als het niet enkel op de voorstelling van den pligt, maar ook op de betrachting van den pligt aankomt; als men naar den onderwerpelijken (*subjectiven*) grond der handeling vraagt, uit welken, wanneer men denzelven durft vooronderstellen, het in de eerste plaats te verwachten is, wat de mensch *doen zal;* niet bloot naarden voorwerpelijken (*objectiven*), wat hij *doen moet;* zoo is toch de liefde, als vrije overneming van den wil eens anderen onder zijn eigen maximen, een, niet te missen, aanvullingstuk voor de onvolkomenheid der menschelijke natuur, voor zoo ver zij naamlijk gedrongen worden moet ter betrachting van dat gene, wat de Rede door wetten voorschrijft. Want wat iemand niet gaarn doet, dat doer hij zoo bekrompen, dikwerf ook wel met sophistiesche uitvlugten van het pligtgebod, dat op hetzelve, als op drijfveder, zonder dat er de liefde bijkome, wel niet zeer veel te rekenen zou kunnen zijn.' KANT'S *Vermischte Schrift. Band* 3. *pag.* 270.

(7.) Ik zou hier eenvoudig naar REINHARD, *Syst. der Christ. Moal*, 2. *B.* 1 *Kap.* §. 177. kunnen heên wijzen, daar alles, wat ik hier zeg, in het helderste daglicht gesteld wordt; maar daar ik weet, hoe weinig men dikwerf genegen is om eene aanhaling op te slaan en na te lezen, en ik toch zoo gaarn mijne Lezers van de redelijkheid en doelmatigheid van 't Geloof, zoo als de Leer van JESUS en van zijne Apostelen het vorderen, wilde overtuigen, zal ik, om het hun zoo gemaklijk, als mij mooglijk is, te maken, mij getroosten, om REINHARD hier uit te schrijven en te vertalen. Men moge er dan uit oordeelen, of de vordering van Geloof in de Schriften des N. Verbonds niet echt wijsgerig, of, met andere woorden, niet het eenigst toereikend middel zij, om doel te treffen, dat heet hier, om van de menschelijke natuur al die partij te trekken, die 'er immer van te trekken is, om ze den hoogsten graad van volkomenheid, daar ze vatbaar voor is, te doen bereiken. Doch men hoore REINHARD:
'Dringt men in de natuur van het Geloof, van deze, in de Schrift zoo dikwerf genoemde en gevorderde gemoedstemming dieper in; zoo lost zich alles in de volgende bestanddeelen op. 1□º In het erkennen eener gantschelijke hulpbehoeftigheid, waar men zijn onvermogen, om zich, bij het zedelijk bederf, dat men in zich vindt, de goedkeuring en het welgevallen van den HEILIGSTEN en REGTVAARDIGSTEN te verschaffen, zoo levendig waarneemt, dat men eene, door Hem zelven beraamde, schikking, om dit welgevallen te bekomen, niet bloot voor onontbeerlijk houdt, maar ook werkelijk daarnaar omziet. 2□º In de overtuiging, dat God zulk eene schikking door CHRISTUS beraamd en bekend gemaakt hebbe, en dat het daarom noodig zij, zich tot dezelve te wenden. 3□ïº In het besluit, om zich aan deze, door CHRISTUS bemiddelde, inrigting te onderwerpen, en in alles in te willigen, wat zij voorschrijft en vaststelt. 4□º In het zekere vertrouwen eindelijk, dat men bij deze inwilliging en onderwerping niets meer te vreezen, maar wel alles te hopen hebbe. Dit Geloof is dus verbonden: 1□º met een zeer rigtig, min of meer duidelijk, inzien in het verderf der menschelijke natuur, en in de, daaruit-ontspringende, door eigen krachten en door eigen verdiensten onmooglijk uit te delgen, schuld; 2□º met een sterk gevoel van de heiligheid der zedelijke Wet, en van de gestrengheid, met welke God dezelve handhaven moet; 3□ïº met het algemeen vertrouwen op God, dat Hij redelijke wezens, die zich buiten staat zien, om zijn welgevallen door eigen verdiensten waardig te worden, en toch naar het zelve smachten, niet hulploos laten, maar schikkingen tot hunne redding treffen zal; 4□º met de bereidwilligheid eindelijk, om deze schikkingen te erkennen en goed te keuren, zoo dia zij zich ergens zoo aankondigen, dat de Rede voor derzelver hoogeren oorsprong toereikende gronden voor zich heeft. 't Is daarom openbaar, dat het Geloof, daar JESUS en zijne Apostelen op dringen, eene, in elk opzicht redelijke, met den zedelijken aanleg van ons wezen volkomen instemmende, en daarbij hoogst werkzame en levendige gezindheid is, welke men niet hebben kan, zonder zich door dezelve tot eene, met haar overeenstemmende handelwijze gedreven te voelen.
Dat nu dit Geloof in de Schrift als de bron der ware liefde voorgesteld, dat het voor de gezindheid verklaard worde, uit welke de liefde, en met haar het zedelijk goede, voortkomen moet, laat

zich op meer dan eene wijze bewijzen. Vooreerst, naamlijk, vindt men uitdrukkelijke plaatsen, waar het Geloof van de Liefde en de Werken, dat is, de zedelijk goede daden, niet alleen onderscheiden, maar de laatsten ook vruchten en uitwerkselen van het eerste genoemd worden. Van elkanderen afgezonderd, en als onderscheiden beschreven, vindt men Geloof en Liefde *Ephes.* 1. *vs.* 15. 2. *vs.* 8, 9. 3. *vs.* 17. 6. *vs.* 13. *Col.* 1. *vs.* 3, 4. 1. *Thess.* 3. *vs.* 6. 1. *Tim.* 1. *vs.* 13. 1. *Joh.* 3. *vs.* 23. *enz.* Maar dat gene ook de werkende kracht zij, waaruit deze voortkomt; dat het zedelijk goede in eene naauwe, en zelfs oorzaaklijke, verbindtenis met het Geloof staa, wordt, deels, ronduit gezegd, als 2. *Petr.* 1. *vs.* 5-9. *Jac.* 2. *vs.* 14-26. 1. *Joh.* 4. *vs.* 1-4. *Lue.* 7. *vs.* 47. deels ligt het in den gantschen aard, op welken de Apostelen zich over de natuur des Christendoms, en den invloed van het zelve op de gemoederen der menschen, plegen te verklaren. Vooral behoort hiertoe het eerste deel van PAULUS Brief aan de Christenen te Rome, waar aanvankelijk getoond is, dat men zijnen eeuwigen welvaart niet aan eigen verdiensten en uiterlijke voorregten, maar alleen aan de inrigtingen van God door CHRISTUS te danken hebbe, aan welke men zich geloovig, dat betekent, met hartlijk vertrouwen en volkomen tevredenheid, onderwerpen moet; *Hoofdst.* 1-5. Maar naderhand wordt aangemerkt, dat uit dit vertrouwen ook noodwendig de dankbaarste liefde omtrent God, die zoo veel, om ons gelukkig te maken, gedaan heeft, en de levendigste ijver om naar zijnen wil goed en heilig te worden, ontspringen moete; *Hoofdst.* 6-8. Deze verbindtenis tusschen het waar vertrouwen op God door CHRISTUS, en de ware liefde omtrent God en menschen, heldert deze Apostel ook op 2. *Cor.* 5. *vs.* 11. *tot hoofdst.* 7. *vs.* 11. *Tit.* 2. *vs* 11-14. *Eph.* 2. *vs.* 4-10. *Col.* 3. *vs.* 1-10. en nog meer bestemd PETRUS in zijnen *eersten Br. Hoofdst.* 1. *vs.* 14-16. en JOANNES ook in zijnen *eersten Br.* bijzonder *Hoofdst.* 2. *vs.* 28. 3. *vs.* 1-3. *en* 4. *vs.* 7-21. Juist deze zelfde zamenhang tusschen Geloof en Liefde, juist deze oorsprong der laatste uit het eerste, laat zich uit de beweeggronden bewijzen, daar zich de Schrift van bedient, wanneer zij tot liefde aanmoedigt. Deze beweeggronden zijn bijna altijd van de, door CHRISTUS bekend geworden, gezindheden, raadsbesluiten en vorderingen Gods ontleend, en liggen in den aard en wijze hoe wij ons, als menschen en als belijders van JESUS, omtrent elkanderen gedragen zullen, naardien wij uit zijne Leer weten, waartoe wij van God bestemd zijn. Voorbeelden van zulke aanmoedigingen komen op alle de bladeren der Schrift voor. Proeven, hoe zij op deze wijze tot liefde omtrent God vermane, zie men *Rom.* 5. *vs.* 1-11. 8. *vs.* 31-39. *Eph.* 4. *vs.* 17-24. *Phil.* 2. *vs.* 14-16. 1. *Joh.* 4. *vs.* 7-21. en tot een voorbeeld van zulke aansporingen, welke betrekking hebben op de liefde tot de menschen, kunnen de plaatsen *Rom.* 14. *vs.* 1-13. 1. *Cor.* 12. *vs.* 12-31. *Eph.* 4. *vs.* 1-6. ook *vers* 32. en *Hoofdst.* 5. *vs.* 1-2. beneffens *vs.* 25-33. *Philipp.* 2. *vs.* 5-11. *Col.* 3. *vs.* 13. *enz.* verstrekken. Daar nu alle deze vermaningen alleen dan plaats kunnen hebben en indruk maken, wanneer geloof aan CHRISTUS in de ziel voorhanden is, zoo zijn ook zij een bewijs, dat dit geloof overal in de Schrift als de bron der liefde, en, met dezelve, der Christelijke deugd, aangemerkt wordt.

Neemt men nu de voorheen verklaarde natuur des waren Geloofs in aanmerking, zoo wordt het zeer begrijpelijk, dat, en waarom, het liefde tot God en menschen ten gevolge hebben, en niet alleen de werkzaamste, maar ook de reinste en edelste oorzaak van dezelve zijn moet. Dit Geloof is, naamlijk, niets anders, dan de, door de leeringen en beloften des Christendoms gewijzigde en versterkte, achting voor de zedelijke Wet. De Geloovige vindt het bloot daarom noodig, zich met CHRISTUS en deszelfs bemiddeling te vertroosten, dewijl het gevoel van de heiligheid des pligts bij hem zoo levendig, en de achting voor denzelven zoo groot en onbepaald is, dat hij, wat zijn vervlogen leden en de daarmede verbondene overtredingen betreft, geene andere hulp weet te vinden, dan in de eigen inrigtingen van God ter zijner begenadiging, en dat hij, wat de toekomst en zijne verbetering aangaat, zich gedrongen ziet, om op den hoogeren bijstand zijns Scheppers te rekenen, en dus alles aan te grijpen, wat hem Deze tot zijne bemoediging en versterking aanbiedt. De achting en eerbied voor de vorderingen der zedelijke wet kan daarom onmooglijk reiner zijn dan hier. Zij is, naamlijk, vrij van alle onredelijkheid. Men zoekt, als men het waar geloof heeft, der aanspraken van de zedelijke Wet niet somtijds wat af te dingen, of zijne overtredingen tegen dezelve te bemantelen en te regtvaardigen; juist daarom, dewijl men geene mooglijkheid inziet om een afkomen met dezelve te treffen, en zich van de, eenmaal begane, schuld te bevrijden, billijkt men eene, van den Wetgever zelven daargestelde, schikking van begenadiging. Niet minder rein is bij den Gelovige de achting voor de zedelijke Wet van alle vermenging met vreemde en eigenbaatzuchtige roerselen en aandrijvingen. Het is hem, naamlijk, thans in 't geheel niet om zijn welzijn, in 't geheel niet hier of daar om eenig voordeel te doen. Zijn geweten wil hij voldoen; hij wil zich met den ALLERHEILIGSTEN en REGTVAARDIGSTEN in die betrekking zetten, in welke zedelijke Wezens met Hem staan moeten. Hij eert dus de Zedelijkheid alleen en om haar zelver wille. De achting omtrent de Zedewet is

bij den Gelovige eindelijk ook rein van allen hoogmoed en zelfbedrog. Hij is, naamlijk, zoo innig overtuigd, dat hij, ook bij zijne redelijkste pogingen om haar te vervullen, nog altijd onvolkomen en strafbaar blijf, dat hem juist daarom de inrigting van God, welke den dwalenden eene mooglijkheid van vergeving, en den ijver ter verbetering eene altijddurende ondersteuning vergunt, hoogst welkom is.

Bij deze zuiverheid en reinheid is het geloof ook een, bij uitstek werkzaam en naar de menschelijke zwakheid berekend, beginsel van ware liefde; want het bevredigt het geweten, en verdrijft alle slaafsche vrees voor God, welke met de liefde niet bestaan kan, 1 *Joh.* 4 *vs.* 18. vergel. met 1 *Joh.* 2 *vs.* 28 *en* 3 *vs.* 21. Het verwekt het hart, door de overweging van alles, wat God door CHRISTUS reeds gedaan heeft, nog doet, en in de toekomst doen wil, tot de diepste dankbaarheid, 1 *Joh.* 4 *vs.* 19. *Rom.* 5 *vs.* 1-11. Het stort ons de neiging in, om de eens bewezen eischen van God ook dan voor weldadig te houden en op te volgen, wanneer zij met ons tegenwoordig voordeel strijden en onze schade schijnen te bevorderen, *Rom.* 8 *vs.* 28-30. *Hebr.* 11 *vs.* 17-19. ook *vs.* 24-26. Het overtuigt ons op het levendigste van de noodzaaklijkheid om alle menschen als Verlosten van JESUS te beminnen, *Rom.* 14 *vs.* 15. en ook den geringsten niet te verachten, *Matth.* 25 *vs.* 31-46. Het deelt der ziele, door de roerendste voorstellingen, welken het in 't verstand veronderstelt, eene edele verrukking mede, waardoor zij, deels, opmerkzaam op het welzijn des menschelijken Geslachts gemaakt, deels, tot bevordering van het zelve met eenen, nimmer rustenden, ijver bezield wordt, *Rom.* 12 *vs.* 4-21. 1 *Joh.* 3 *vs.* 16. Het bezielt onze liefde tot het goede, door de groote hoop op toekomende belooningen, tot de standvastigste dadigheid en grootmoedigste opofferingen, *Matth.* 10 *vs.* 42. *Gal.* 6 *vs.* 6-10. 1 *Tim.* 4 *vs.* 7-8. Het geeft eindelijk der ziele troost en moed, als zij niet nalaten kan om het gebrekkige harer deugd met smart te ondervinden en daarover angstig te worden, en het verhindert daardoor, dat zij in hare pogingen voor het goede niet verflaauwe en nalatig worde.

In ieder opzicht is derhalven het waar Geloof aan JESUS eene zedelijke kracht, uit welke de reinste, werkzaamste en grootmoedigste deugd ontspringen kan en moet. Men mag dus hierom deze verbindtenis of zamenvoeging van Geloof en Liefde, en deze afleiding der deugd uit het Geloof, niet als eenen, slechts voor de toenmalige tijden passenden, Leerform aanzien. Het ligt in de natuur der zaak, dat waar Geloof aan CHRISTUS steeds en altijd ware deugd werken, en de zuivere bron van reine Liefde zijn moet.'

(8). Ik ken ter goeder trouwe tot nog toe geen sterker spoorslag tot deugd en heiligheid, of wil men het meer in den geest der tegenwoordige Wijsbegeerte uitdrukken, tot eene hartelijker verkleefdheid aan de voorschriften van de zedelijke Wet, dan de Leer der Verzoening, zoo als de Schriften der Apostelen ons dezelve voorstellen. Is de Zedewet zoo heilig, de zonde zoo afschuuwlijk, dat God de laatste niet wilde vergeven, zonder de eerste in haare volle kracht staande te houden, en JESUS voor de zonde te doen lijden en sterven; in welk eene vreeslijke gedaante verschijnt mij hier de zonde, en hoe afschuwelijk wordt het in mijne eigen oogen, de zedelijke Wet te overtreden! Maar tevens, welk eene liefde van God, dat hij zijnen Eeniggeboren voor eene verloren Wereld gaf; welk eene liefde van JESUS, dat hij zulk een geducht en schandlijk lijden gewillig op zich nam, om ons die voor God en 't geluk verloren waren, te redden, en aan de deugd en 't geluk weder te geven! Wie van harten aan de Bijbelsche Leer der Verzoening gelooft, 't is onmooglijk dat hij PAULUS 2 *Cor.* 5 *Vs.* 14-15. niet na zou zeggen: '*De liefde van* CHRISTUS *dringt mij*, *om voor hem te leven*, *die voor mij gestorven is.*' Kan deze heilige, en naar onze nooden en behoeften zoo juist berekende Leer den sterveling ooit zorgloos maken, of moet ze, uit haren eigen aard, hem niet veel eer met eene dubbele waakzaamheid tegen de zonde vervullen, en aanzetten om ze, als het hoogste kwaad, te haten en te vlieden? Zeker het laatste. Want hoe veel vreeslijker wordt de zonde, na dat men met de liefde van God in CHRISTUS, in de verzoening doorstralende, is bekend geworden? En ook juist zoo stellen de Apostelen dezer Leer voor. Men hoore onder anderen den Schrijver van den *Brief aan de Hebreën*: 'Zoo wij willens zondigen, zegt hij, na dat wij de kennis der waarheid ontvangen hebben, zoo blijft er geen slachtoffer meer over voor de zonde; maar eene schriklijke verwachtinge des oordeels, en hitte des vuurs, dat de tegenstanders zal verslinden. Als iemand de wet van Mozes heeft te niet gedaan, die sterft, zonder barmhartigheid, onder twee of drie getuigen. Hoe veel te zwaarder straffe, meent gij, zal hij waardig geacht worden, die den Zoone Gods vertreden heeft, en het bloed des Testaments onrein geacht heeft, waardoor hij geheiligd was, en den Geest der Genade smaadheid heeft aangedaan?' *Hoofdst.* 10 *vs.* 26-29. En oordeelt men al, dat deze woorden niet zoo zeer op de zonde in 't algemeen, als wel bijzonder op die des afvals zien, het geheele Evangelie stelt op tallooze plaatzen de Leer der Verzoening in het eigen daglicht. Zie onder anderen *Gal.* 6-14. *Coloss.* 3 *vs.* 17. 1 *Petr.* 2 *vs.* 24. *Efes.* 5 *vs.* 2. *Luc.* 7 *vs.* 36-47. Die dit nader

betoogd wil zien, leve raad met J.C. DOEDERLEIN *Inst. Theol. Christ. P.* 2 *pag.* 546. J.A. NOESSELT *vom Werth. der Moral*, *pag.* 207 *en vervolg.* en *nieuw Evang. Magaz.* 3*de D. pag.* 51 *en vervolg.*

Over 't algemeen hebben de Leer der Verzoening, en die van dus bijstand van Gods Geest, een zeer wijsgeerig gezichtpunt. Zoo beide deze stukken wegvielen, weet ik tot op dit oogenblik toe nog niet, waarmede deze ledigheid, in eene Deugdenleer voor zedelijk verdorven zinnelijke menschen, zou kunnen aangevuld worden. Ik wil mij verbeteren; goed; maar hoe opregt dit voornemen ook zij, de schuld, die reeds werkelijk daar is, ontrooft mij al mijn' moed. Ik moet de grootste opofferingen doen, de pijnlijkste zelfverloocheningen ondergaan, en waartoe? Ik ben toch eenmaal reeds des doods waardig! - Maar vergewis mij, dat, bij waarachtige verbetering, het oude volkomen vergeven zij, en ik zal met al den moed, dien de zaak vordert, mijne nieuwe loopbaan in snellen, en opoffering en zelfverloochening gering schatten. Dan, hier houdt mij eene tweede zwarigheid te rug. De zinnelijke neiging heeft door vorige lange toegevendheid zulk eene kracht op mij gekregen, dat ik, door haar overweldigd, in weerwil mijner opregtste en vurigste voornemens, gedurig weder valle, en, zoo ik mij zelven niet vleijen wil, gevoel ik volkomen, dat ik, door mijne eigen verzwakte krachten, nimmer mijn doel bereiken zal. Wat nu? de zaak opgeven? a, dat zal, dat moet ik redelijker wijze gewis; ten zij men mij verzekere, dat God zelf mij ondersteunen, mijne krachten versterken wil, en maken, dat ik mijn doel veilig en zeker bereike. Wie toch, die het menschlijk hart kent, zal NOESSELT, ter straks aangehaalde plaatse, niet volmondig nazeggen, dat, zonder alle hoop, geene verbetering mooglijk zij - en van waar zal ik hier intusschen mijne hoop ontlenen? van mijn opregt en hartlijk voornemen? Ach! vele even zulke opregte, even zulke vurige voornemens zijn door even zoo vele vallen achtervolgd geworden; op welken grond kan ik mij vleijen, dat mijn nieuw voornemen met een gelukkiger gevolg bekroond zal worden? De vorige ervaring, ver van mijn' moed te versterken, ontneemt mij allen moed ten eenenmaal; mij hier toeteroepen: wat als pligt van u geëischt wordt, moet gij zeker kunnen volbrengen; is met eene enkele magtspreuk mijn geheel verderf en overheerschende zinlijkheid van mij te willen afwenteen, en mij, bij elke mislukte poging, der vertwijfeling nader te brengen. Maar nu doe men mij hierbij gelooven, dat God ook hem, die weinig krachten heeft, zoo hij ze getrouw aanwendt, zeker meer geven zal, en mijne hoop, door ze tevens op Gods genade en bijstand te wijzen, is op eenen grond gevestigd, die mij niet meer omschieten kan. Ik zal, van de eene zijde, met den grootsten moed en ijver mijne krachten aanwenden, en van de andere, toch niet vertwijfelen, waar de uitkomst aan mijne verwachting niet altijd en volkomen beantwoordt. Nu eerst is mij de deugdenweg gebaand. God is voor mij, wie zal tegen mij zijn? Mijne rede zelve zegt mij, dat ik hem onbevreesd met vaste en zekere schreden bewandelen kan.

Waarlijk, iemand, die de goddelijke Alwetendheid, Almagt, Alomtegenwoordigheid en gedurige Voorzienigheid erkent, kan hier onmooglijk iets ongerijmds of tegenstrijdigs in vinden, te minder nog, daar deze Goddelijke Bijstand in het geringste niet met 's menschen zedelijke krachten en vrijheid strijdt, welke integendeel daardoor verhoogd en veredeld worden, noch ook 's menschen eigen werkzaamheid verhindert of te niete doet, maar veelmeer opwekt en versterkt, gelijk men zien kan *Philipp.* 2 *Vrs.* 12 *en* 13 *in zijn verband.* Voortreslijk handelt hierover G.C. STORR *Lehrbuch der Christ. Dogm. edit.* FLATT. *pag.* 728.

(9). ----- *Dort richter ein anderer Richter*
Leuchten andre Sonnen als die in Elysiums Thale!
Zahl und Maasz und Wagschaal wägen und zählen und messen
Alle Thaten! Wie krümmen alsdann der Tugenden höchste
Sich ins Kleine! Wie fliegt ihr Wesen verstäubt in die Luft aus!
Einige werden belohnt; *die meisten werden vergeben!*

KLOPST. *Mess.* 7 *Ges.*

Naschrift.

Na dat het voorgaande reeds afgeschreven was, wordt mij een Werkjen uit Duitschland gezonden, dat over de groote vraag: ‘Is KANT een Christen geweest? - Kunnen Kantianisme en Christendom met elkanderen bestaan, of strekt het eerste lijnregt tot ondermijning van het laatste?’ - een volkomen voldoenend licht verspreidt. De vraag is hier niet: ‘Heeft KANT door zijne bijdragen de massa van kundigheden, voor wier gedurigen aanwas en voortgang eene weldadige Voorzienigheid, tot heil van 't Menschdom, zorgt, niet merkelijk helpen vermeerderen?’ Dit erken ik gaarn, en ik dank er God voor. Ook niet: ‘Heeft KANT niet over vele stukken een schoon licht verspreid, zoo, dat men, ook als Christen, er het zijne uit nemen, en er zijn eigen stelsel door verrijken en verbeteren kan?’ Ook dit erken ik gewillig, en ik heb van die

zijde veel verpligting aan KANT. De vraag is alleen: ‘Kan de kritiesche Wijsbegeerte naar haren geheelen en echten geest, zoo als KANT ze gegeven heeft, met het Christendom, zoo als JESUS en de Apostelen het geleerd hebben, bestaan, of valt dit laatste er geheel mede weg? Is KANT zelf, bij alle zijne overige treffelijke hoedanigheden, een Christen geweest, en wat heeft hij met zijne Wijsbegeerte, in betrekking tot het Christendom, bedoelt?’ - Moet men hier ter goeder trouwe op antwoorden: ‘Kantianisme en Christendom kunnen niet met elkanderen bestaan; KANT zelf was geen Christen;’ dan is het aanprijzen van de kritiesche Wijsbegeerte, in haar geheel, en de poging om ze op onze Hooge-scholen veld te doen winnen, in de daad niets anders, dan een middel om onze studerende Jeugd aan het Christendom te onttrekken, en, met versmading van JESUS en deszelfs Evangelie, aan den enkelen, zoo genaamden, Godsdienst van de Rede te verbinden. Het Werkjen, daar ik zoo even van sprak, laat, dunkt mij, geen twijfel, noch omtrent de gevoelens van KANT, noch omtrent de echte strekking van het Kantianisme, meer over. Het heeft tot tijtel: *Darstellung des Lebens und Charakters* IMMANUEL KANT'S, en is door eenen LUD. ERNST BOROWSKI, een

Leerling en Vriend van den Koningsbergschen Wijsgeer, en wien KANT zelf er bevoegd toe keurde, geschreven. Na al het goede van KANT gezegd te hebben, dat mooglijk was, begrijpt hij, dat men van zijne eerlijkheid en rondborstigheid toch ook een berigt verwacht, hoe KANT omtrent het Christendom, als eenen stelligen Godsdienst, gedacht hebbe, en zie hier 's Mans eigen woorden daaromtrent, die bijna allen uit KANT zelven genomen, en door plaatsen uit zijne Schriften en vooral uit zijn *Relig. innerh. die Grenz. der Vern.* versterkt zouden kunnen worden.

'Mooglijk was de opmerkzaamheid van velen, wien toeval of nieuwsgierigheid deze mijne onbeduidende bladen in handen bragt, reeds lang daarop gespannen, wat ik over KANTS gevoelens en gedrag omtrent positieven Godsdienst, namentlijk omtrent het Christendom, te zeggen zoude hebben. Het zou wel kunnen zijn, dat menigeen zich overtuigd houdt, dat hij mij hier op eene zeer glibberige plaats vindt, die ik of geheel overspringen, of op welke ik mij in allerlei bogten zal moeten draaijen, Volstrekt niet! - KANT was opregt en waarachtig in elk woord. Hij zelf heeft mij als jongeling reeds met

plegtigen ernst geleerd, om ook opregt en waarachtig te zijn, zoo als hij het was en bleef. En thans - hier, waar ik aan mijnen schrijflessenaar zit en mij den lieven Doode, van welken ik in deze bladeren sprak, geheel vertegenwoordige; - hier, waar zijn geest mij op eene zekere wijze omzweeft; - thans, in mijnen ouderdom, en veelligt slechts een paar schreden van 't graf, tot het welk hij vooruitging, verwijderd; - thans zou ik geheel onnoodig mij wenden en draaijen, ik, die door deze bladeren, noch eene glorie door de aanrijging van mijnen naam aan dien van KANT, noch den roem eens Levensbeschrijvers zoek, maar eenvoudig, door meerderen daartoe aangezocht, mijne papieren geheel aanspraakloos afgeve! Wat won ik door zulk draaijen en wenden? - Wat kan ik door opregtheid verliezen? Een Recensent, zoo hij deze weinige bladeren al eens eenig gewag waardig keurde, moge dan ook vrij zeggen: ‘De Schrijver behoort tot de Orthodoxen, tot de Onopgeklaarden. De kritiesche Wijsbegeerte heeft geen licht in zijn hoofd gebragt. Hij heeft niets van liberale uitzichten in de Theologie en Exegese. 't Is der moeite niet waardig om naar hem te hooren enz.’ Hij zegge dit heen! Ik las mij immers, zoo als deze bladzijde toont,

‘reeds zelf eene Recensie van dezen aard voor. Als zij nu werkelijk zoo kwame, 't zij dan schriftelijk, 't zij mondeling, zoo is de aantrekkelijkheid der nieuwigheid voor mij reeds weg.

Van harten wenschte ik, dat KANT den positieven, naamlijk den Christelijken Godsdienst, niet louter als staatsbehoefte, of als eene te duldene inrigting om der zwakken wille (wat thans reeds zoo velen, ook wel op den Kansel, hem naspreken) had aangezien; maar het vaststaande, verbeterende, en gelukkigmakende des Christendoms geheel gekend had; - dat hem de Bijbel niet bloot een gantsch draaglijk, of ook een goed, leidingsmiddel der openbare Volksonderwijzing in den Godsdienst des Lands; maar eene waarachtig Goddelijke inrigting ten beste der menschheid, en, bijzonder de oirkonde des Christendoms, welke toereikend gedocumenteerd is, een heilig, dierbaar Boek geweest ware; - dat hij dit Boek, als leiding des Scheppers voor de menschelijke rede, die, geheel aan zich zelve overgelaten, altijd gedwaald heeft, en dwalen zal tot aan het einde der dagen (ofschoon wel ieder de zijne voor de niet dwalende houdt) dankbaar erkend, en niet voor een werk verklaard had, dat eene willekeurige uitlegging, die hij *moreel*

noemt, noodig had; - dat hij JEZUS niet bloot voor een gepersonifiëerd Ideäal der volkomenheid, maar voor den toereikend bewezen Gezant en Zoon van God, voor den Heiland der menschheid, luide en openlijk verklaard had. Van harten wenschte ik, dat het Gebed tot God hem niet als een *Fetischmaken*(*), als eene onwaardige

(*) *Fetischmachen.* Dit woord, geheel van KANT'S zamenstelling, laat zich moeilijk vertalen. Het is eigenlijk, zich God onder eene onwaardige gedaante voortestellen. De Inwoners van Guinea noemen hunne Afgoden *Fetisso* of *Fetissi*, en dezen bestaan in een boom, plant, vogel, dikwerf den kop van een Aap, en soortgelijken. DAPPER, in zijne *beschrijving van Afrika bladz.* 476. berigt ons nog bovendien, dat de Goudkust-bewoners gewoonlijk eenige ringen, banden, stroowissen, of andere snuizerijen, aan hunne voeten gebonden hebben, die zij *Fetissiën* noemen en hunne Heiligen zijn, en dat zij nimmer eeten of drinken zonder deze hunne *Fetissiën* eerst te bespuwen; maar volgens later en naauwkeuriger berigten, weet men nu, dat deze sieraden eigenlijk niet hunne *Fetissiën* zelven zijn, maar dat zij ze slechts ter eere van dezelve dragen. Een verachtelijker benaming zou KANT dus aan het bidden, dar JESUS stellig aanbeveelt, wel niet hebben kunnen geven. Om intusschen overredend te doen zien, dat de eerlijke en opregte BOROWSKI hier in de daad niets meer zegt, dan KANT zelf in zijne schrifren overal duidelijk te kennen geeft, zal ik hier een paar plaatsen uit KANT zelven weêr uitschrijven en vertalen. Zij mogen dan tevens voor het gezond verstand en eerlijk hart weêr beslissen, hoe onbegrijpelijk dwaas, of schandlijk onopregt men de gevoelens van KANT, als bestaanbaar met de Leer van 't Evangelie, hebbe opgegeven.
"Het bidden" (dit zijn KANT'S eigen woorden) "als Genademiddel gedacht, is een bijgelovige waan, een *Fetischmaken;* want het is een bloot uitgedrukt wenschen omtrent een Wezen, dat geene verklaring van de inwendige gezindheden des Wenschenden behoeft, waardoor dus niets gedaan, en derhalven geene van de pligten, die ons als Geboden Gods opliggen (de voorschriften van de Praktiesche Rede) uitgeoefend, en dus God in de daad niet gediend wordt." *Relig. innerh. der Grenz. der bloss. Vern. bladz.* 302 *van de* 2*de uitgave.*
Doch doen wij hier voor het onpartijdig oordeel alles af met de volgende, zeer duidelijke, plaats uit KANT, waarin hij alles te zamentrekt, en niets meer te raden overig laat.
"Wat het nadeel betreft, dat uit deze, ook moreel - transcendente, Ideën" (hij spreekt van Genadewerkingen, Wonderen, Verborgenheden, Genademiddelen) "voortvloeit, wanneer wij ze in den Godsdienst willen invoeren, de werking daarvan is, naar de orde der vier bovengenoemde Classen 1) der ingebeelde inwendige ervaring (Genadewerkingen) *Dweperij*; 2) der zoogenoemde uitwendige ervaring (Wonderen) *Bijgeloof*; 3) der gewaande Verstandsverlichting met betrekking tot het bovennatuurlijke (Verborgenheid) *Illuminatismus*, *Adeptenwaan*; 4) der gewaagde proeven om met betrekking tot het bovennatuurlijke werkzaam te zijn (Genademiddelen) *Thaumaturgie*, louter afdwalingen eener, boven hare grenzen zich verheffende, Rede, en dat wel met gewaande zedelijke (Gode behaaglijke) oogmerken. - De inroeping der Genadewerkingen kan in de maximen van de Rede niet opgenomen worden, zoo lang deze zich binnen hare grenzen houdt; zoo als over 't geheel niets bovennatuurlijks, wijl juist hierbij alle redegebruik ophoudt. Want om de Genade theoretiesch ergens aan kenbaar te maken, dat zij naamlijk Genade, en niet inwendige natuurwerking is, dit is onmooglijk, dewijl ons gebruik van het begrip van oorzaak en werking niet boven de voorwerpen der ervaring, en dus boven de natuur niet verwijd kan worden; en de veronderstelling van eenig praktiesch gebruik dezer Idé is ten eenenmaal zich zelve wedersprekend. Want om ze als zoodanig te gebruiken, zoude zij een' regel moeten veronderstellen van dat geen, wat wij, in een zeker opzicht als goed, zelven te doen hadden om iets te verkrijgen; maar eene Genadewerking te verwachten, beduidt juist het tegendeel, naamlijk, dat het goede (het zedelijke) niet onze, maar de daad van een ander Wezen zijn zoude, en wij ze dus, door niets te doen, alleen zouden kunnen verwerven; 't welk zich wederspreekt. Wij kunnen ze dus als iets onbegrijplijks inruimen, maar ze noch tot een theoretiesch, noch tot een praktiesch gebruik in onze maximen aannemen." *l.c. bladz.* 63 *en* 64 *in not.*
Ik zal voor 't overige mijne Lezers hier wel niet opmerkzaam behoeven te maken op het menigvuldige ongerijmde, dat hier van de Genadewerkingen, als een geheel lijdelijk, nietsdoend afwachten veronderstellende, zoo maar met eene magtspreuk gezegd wordt, en

handeling, waarover men zich zou moeten schamen als men er in aangetroffen wierd, voorgekomen ware; - dat

dat geen Christen, die met zijnen Godsdienst bekend is, zal toestaan. Het geen BOROWSKI van het Theologiesch stelsel, dat KANT las, toen hij de *Rel. innerh. der Grenz. der bloss. Vern.* schreef, en over 't algemeen van 's Mans geringe kennis van den Christ. Godsdienst zegt, en wij vervolgens zullen opgeven, lost dit alles genoegzaam op.

hij door zijne voorzichtigheid, om niet tot mystiekerij te vervallen, aan de echte vrome gewaarwordingen der-

zelver eigendommelijke waarde gelaten had; - dat hij den openbaren Eerdienst, aan welken hij anders nog eenige waarde toeërkende, wiens liturgiesche Formulieren, bijzonder de openbare Kerkgebeden, hij dikwerf verzekerde, in zijne jeugd met eerbied en aandoening, en met de vaste overtuiging, dat geen Godgeleerde van onzen tijd in staat zou zijn, om gebeden van zulk eenen heerlijken aard te vervaardigen, aangehoord te hebben; dat hij, zeg ik, den openbaren Eerdienst bijgewoond en aan de zegenvolle instellingen onzes Heeren aandeel genomen had. Van harten wenschte ik, dat hij voor de duizenden van zijne Leerlingen, die gedurende den langen tijd van 50 jaren op hem staarden, in dit alles een voorlichtend voorbeeld ge-

weest ware; - dat hij alle de troostaanbrengende ervaringen van de zegeningen des Evangeliums van JESUS, welke Mannen, die toch wel niet onwaardig zijn om naast KANT'S naam genoemd te worden, NEWTON, LEIBNITZ, LOCKE, EULER, enz. bezaten, ook zich eigen gemaakt, en dan ook allen om zich heen toegeroepen had: "Komt, ervaart het ook!" - - Hoe veel meer goeds zoude hij bewerkt hebben! Maar dit nu ter zijde gezet, nog veel vuriger wenschte ik, dat in deze dagen geen baardlooze Jongelingen, ijdele snappers, die in honderd andere onbeduidende dingen niet eenmaal weten wat regts of links is, zich op KANT'S wijze van het Christendom aan te zien en te behandelen, beroepen mogten; dat alle onverschilligen of verachters van het Evangelie, van welk een' stand, en in welken kring van bezigheden zij zijn mogen, zich vragen mogten: 'Kennen wij dan dat gene ook, wat wij verachten? Hebben wij het ooit regt en grondig onderzocht? En waarom onderzoeken wij het niet?' - dat zij bovendien ook nog de vraag er bij mogten voegen: 'Zijn wij in andere dingen, behalven in de nietkennis en niet-achting van het Christendom, KANT ook wel van eene eenige andere zijde gelijk, in stipte beroepstrouwe b.v.

in onbaatzuchtigheid, in strenge waarheidsliefde? 't Is waar, onze Voleindigde kwam tot deze heerlijke burgerlijke en gezelschappelijke deugden, zonder de beweeggronden, die het Christendom biedt, aan te wenden; maar was hij dezelve niet verpligt, zoo als wij boven zagen, aan de onlosmaaklijk vastblijvende indrukken zijner vrome, regt Christelijke opvoeding, op welke hij altijd en zoo gaarn in zijne gesprekken, ook in later jaren, te rug kwam? Verachtte hij niets steeds allen, die louter nabaden, ook hem nabaden, en niet zelf onderzochten? Mog dit woord van alle mijne Lezeren regt behartigd worden! Wij - ik, die dit schrijve, en allen, die dit blad op dit oogenblik lezen; wij bevinden ons immers heden aan eene heilige plaats, aan het graf eens Voleindigden, wien wij mooglijk ras zullen nagedragen worden ten grave, uit het welk geen wederkeeren in dit leven is.' *bladz.* 195-202.

Hoe zeer moet het een' onpartijdige dus verwonderen, wanneer men ons zoo ruimschoots verzekert, zoo als nog onlangs de Schrijver der Levensbijzonderheden van KANT, in het Mengelwerk van de Letteroef. N°. 12. 1805 ge-

plaatst, deed: ‘dat KANT aan den Christelijken Godsdienst vast geloofde;’ en niet minder, wanneer hij het, zoo zeer waarheid behelzend gezegde van den, in de kritiesche Wijsbegeerte zeer kundigen, en allezins opgeklaarden, CLARISSE: ‘dat de Kantiaansche Wijsbegeerte alleen de Rede wil doen gelden, met terzijdestelling der Openbaring en der Leerstukken, die in dezelve uit eenige gevestigde begrippen wegens de Godheid worden afgeleid(*);’ door

(*) Ik geloof, dat mijn Lezer, na al het bijgebragte uit KANT zelven, overtuigd zal zijn, dat CLARISSE in de daad niets te veel gezegd had, indien hij in zijne Redevoering waarlijk het oordeel over de kritiesche Wijsbegeerte geveld had, dat de Letterbode hem in de pen legt. Intusschen kan ik niet ontveinzen, dat het mij zeer verwonderde, toen ik naderhand de Redevoering zelve in handen kreeg, er dit zoo stellig oordeel volstrekt niet in te vinden. Zie hier alles wat CLARISSE zegt:
Revocatur igitur omnis de Religione Christiana institutio ad duo haec praecipua capita, *ad ea nempe*, *quae Deus de se nos scire*, *ad eaque*, *quae sibi a nobis praestari voluit. Amplissimum utrumque et cujuslibet meditatione dignissimum! Neutrum tamen per se et separatim spectandum*, *sed tanquam alterum cum altero indivulso vinculo conjunctum. De quo cum in universum copiosissime possit disputari*, *paucis tamen ego defungar. Neque enim longius excurrendum opinor in eum*, *in quem pene me deductum sentio*, *locum*, *qui est de Religionis cum virtute arctissimo connubio. Nam sunt quidem plurimi*, *inclyu Regiomontani Philosophi asseclae*, *at Patefactae Divinitus minus saventes Religioni*, *qui*, *cum spernant omnia pro Dei existentia afserri solita argumenta*, *morumque doctrinam e Rationis humanae*, *ceu summae Legislatricis*, *decretis et auctoritate unice pendere*, *hac vero superstrui demum Religionem summi Rectoris debere contendant*, *vitio id Christianorum disciplinae vertere solent*, *quod plerumque morum praecepta e dogmaticis de Deo notionibus derivet*, *ad eaque observandae propositis a Deo praemiis ac poenis alliciat et cogat*: *quo facto nimirum pura virtus*, *qua alieni Legislatoris facile careat arbitrio*, *animumque requirat*, *ab omni mercedis èt lucri indigna spe vacuum*, *misere inquinetur*, *quin pereat. pag.* 18 19.
Wie 's Mans meer bijzondere gedachten over de vraag: “of en in hoe verre de beoefening der Kantiaansche Wijsbegeerte voor het Christendom, al of niet voordeelig zijn kan?” naauwkeurig begeert te weten, leve raad met zijne doorwrochte *Prijsverhandeling bij het Haagsche Genootsch. ter verded. van den Christ. Godsd.* 1803, *bladz.* 139, daar hij volkomen voldoening zal vinden.

den Recensent dezer Redevoering in de Letterbode vindt afgekeurd, onder het voorwendsel, dat ieder Beoefenaar dier Wijsgeerte dat gestelde niet zoo geredelijk erkennen, maar integendeel zeer gaarn zal overeenstemmen om de Openbaringen, door MOSES en JESUS aan het licht gebragt, als wezenlijke geschenken van God te eerbiedigen ter voortplanting van redelijke Godsdienstbegrippen onder het mensch-

dom. Zeker zulke Recensenten hebben of den, hieromtrent niet zeer diep verborgen, geest van het *Kantianisme* niet begrepen, of zij willen verbergen, waar dezelve heenvoert. Het geheele Boek: *de Godsdienst binnen de Grenzen der Rede* spreekt dit gevoelen tegen, en bevestigt luid het gezegde van CLARISSE. Het geen wij uit hetzelve, met KANT'S eigen woorden, over MOZES en JESUS CHRISTUS aanteekenden, zal dit reeds voor ieder duidelijk maken; het getuigenis van den eerlijken BOROWSKI, KANT'S Leerling en Vriend, bevestigt het(*), en niet anders hebben REIN-HARD, GARVE, NICOLAÏ, en tallooze anderen, het ook begrepen.

Nog eens, de vraag is hier immers niet: ‘of KANT over 't geheel niet een der grootste zelfdenkers geweest zij?’ wie zal dit uit zijne Schriften en vooral uit zijne *Critiek der rein. Vern.* ontkennen? Ook niet: ‘of de Zedekunde hem geene groote verpligting hebbe, dat hij ons moreel geloof hier reeds zoo vast aan God en aan Onsterflijkheid verbond?’ Nog minder: ‘of hij over 't algemeen niet een zeer goed slag

(*) BOROWSKI wist te wel, hoe zeer men, ook bij alle achting voor KANT, zoodra men slechts in den algemeenen vergodingstoon: de reine waarheid is gevonden! niet instemt, door de ijveraars der kritiesche School van onverstand en gebrek aan doorzicht beschuldigd wordt, om zich, bij zijne ongeveinsde waarheidsliefde, ook juist dit lot niet voortestellen. Intusschen troost hij zich met de bewustheid, dat KANT zelf zijn Boek nagezien, en hem voor zijne taak berekend had gevonden: ‘Dezulken’ (zegt hij *bladz.* 181) ‘die buiten den naam der Kantiaansche Philosophie nergens eenig heil vinden, zullen mij gewis toeroepen: “de Man verstaat het niet!” - Zou mij dit verwonderen of zelfs mooglijk wel krenken? Hebben wij dan niet sederd eene rij van meerdere jaren onophoudelijk gehoord, dat de aanhangers dezer Wijsbegeerte elkanderen toeriepen: “Gij hebt KANT niet regt begrepen!” Het geweldmaken over het niet verstaan liep immers tot in het onverdraaglijke. Ik houde mij voor elke soortgelijke tegenwerping reeds daardoor toereikend schadeloos gesteld, dat KANT zelf de beoordeeling, die ik in de bovenstaande schets van zijne Schriften tot 1792 gaf, na dat hij dezelve naauwkeurig gelezen had (zijn hand heeft in dit gedeelte van 't Manuscript alleen een paar gantsch onbeduidende regels doorhaald) geheel goedgekeurd heeft. Zoo moet ik hem dan wel regt gelezen, en ook regt verstaan hebben.’
't Is waar, het laatste gedeelte van 's Mans Werkjen is na KANT'S dood geschreven, maar daar het hier eigenlijk maar op aankomt, is de vraag: Heeft BOROWSKI KANT grondig gekend en deszelfs Schriften begrepen? En juist dit gedeelte van zijn Geschrift heeft KANT zelf nagezien en goedgekeurd.

van een man, en aller beminlijkst in de verkeering geweest zij?' Dit wordt door allen, die hem van nabij gekend hebben, uit eenen mond beleden, en zijn huisvriend WASIANSKI en beide zijne oude leerlingen en vrienden BOROWSKI en JACHMANN, schoon deze laatste gewoonlijk de taal eener enthusiastiesche vooringenomenheid spreekt(*), staven het in de drie beste levensbeschrijvingen, die van KANT het licht zien. De vraag is alleen: 'Is KANT, bij alle zijne andere goede eigenschappen een Christen geweest?' En: 'kan zijne Wijsbegeerte, als een geheel beschouwd, met het Christendom bestaan?' En dan geloof ik, dat men op beide vragen, na grondig onderzoek, neen! zal moeten antwoorden. Het opmerklijk zwijgen van WASIANSKI, en de verdediging van KANT'S godsdienstigheid bij JACHMANN (J. KANT *geschild. in Brief. an ein. Freund*, *Eilft. Br.*) daar toch alles op louter Godsdienst van de Rede alleen neêrkomt, bevestigen dit ook volkomen.

(*) Overeenkomstig het *motto*, dat hij voor zijn Werkjen geplaatst heeft:

- *Nil majus generatur ipso*,
Nec viget quidquam simile aut secundum.

Maar ik moet hier volstrekt het gezegde van GARVE (zie br. 5 noot 2) dat naamlijk de gevoelens van het Christendom, die KANT in zijne Jeugd had ingezogen, vervolgens, zonder dat hij het wist, op zijne begrippen invloeiden, nog staven. Dat dit niet enkel eene gedachte van GARVE, maar waarlijk het geval was, blijkt uit de *bijzonderheden uit* KANT'S *laatste levensjaren*, door zijnen boezemvriend E.A. CH. WASIANSKI, *Koningsberg* 1804 uitgegeven. KANT'S Moeder wordt daarin beschreven als eene vrouw, die bij een groot natuurlijk verstand en een zeer edel hart eene echte Godsdienstigheid voegde; en hij, die zijne Moeder hartlijk bemind had, erkende met innige dankbaarheid de eerste vorming van zijn karakter, en gedeeltelijk de eerste gronden tot dat geen, wat hij vervolgens werd, geheel aan haar verpligt te zijn. Zelfs nog in zijnen hoogen ouderdom dacht KANT met het warmst gevoel eener oprechte vereering en kinderlijke tederheid aan deze Moeder. BOROWSKI bevestigt dit alles, en voegt er de volgende trekken nog bij: ‘KANT'S Moeder had, bij een gezond verstand, eene groote geneigdheid tot Godsdienstige gewaarwordingen. Ook stelde zij den hoogsten prijs op het warmste gevoel in het Christendom. Zij wilde van KANT eenen vromen zoon ma-

ken, naar het *schema*, dat zij zich van de vroomheid vormde. De Vader vorderde arbeid en eerlijkheid, vooral vermijding van elke leugen; de Moeder nog heiligheid daarenboven. Zoo wies KANT voor de oogen zijner Ouderen op, en juist wat ik zoo even van zijne Moeder verhaalde, mag medegewerkt hebben, om in zijne Zedekunde eene onverbiddelijke gestrengheid te vertonen, en het beginsel der heiligheid hoog voor te stellen, 't welk bij deszelfs onbereikbaarheid ons de zekerheid eener andere wereld waarborgt. Deze eisch van zijne praktiesche Rede om heilig te zijn, was reeds zeer vroeg de vordering zijner goede Moeder aan hem zelven(*).' l.c. bladz. 22 en 23.

En nu nog eene aanmerkingswaardige anecdote uit het eigen Boek van BOROWSKI. Zij bewijst dat de groote zelfdenker KANT, bij alle deszelfs overige uitgebreide kundig-

(*) "Hier herinner ik" (zegt BOROWSKI in de noot) "bijzonderlijk daaraan, dat KANT deze plaats in mijn handschrift niet veranderd, niets daarbij aangetekend, derhalven goedgekeurd heeft. Zij verspreidt over zijn *rigorismus* in de Zedekunde zeker geen onbeduidend licht."

heden, het echte Christendom niet kende, en nimmer bestudeerd had. Velen is dit uit zijn *Relig. innerh. der Grenz. der bloss. Vern.* reeds voorgekomen, daar hij spreekwijzen en uitdrukkingen omtrent den Christelijken Godsdienst in gebruikt, die geen verlicht Godgeleerde van onzen tijd meer gebruiken zal. De volgende *passage* uit BOROWSKI *Bladz.* 171 *en verv.* lost dit raadsel voldoende op, en ziet hier 's Mans eigen woorden weêr.

'Theologiesche onderzoekingen, van welk eenen aard zij ook wezen mogten, bijzonder zoo zij Exegese en Dogmatiek betroffen, raakte hij nooit aan. Hij vond in ERNESTI'S Theologische werken even zoo weinig smaak als in deszelfs *Opuscula oratoria*, in welke laatste hij beweerde geen echt Ciceroniaansch Latijn te kunnen vinden. Hij wist maar zeer weinig van de verdere nasporingen, en derzelver resultaten, eens SEMLERS, TELLERS en van anderen. Eens vond hij een van zijne Leerlingen in een Boekwinkel, bezig met zich de *Betrachtingen over den Godsdienst* van JERUSALEM aan te kopen. Hij onderzocht, wie dan toch deze JERUSALEM ware, of hij anders ook nog wat geschreven had, en gaf daarbij te ken-

nen, dat hij, voor lange jaren, STAPFERS *Grondlegging van den Godsdienst* wel gelezen had. Werkelijk reikte zijne kennis in dit vak niet over den tijd, waarin hij 1742 en 1743 de dogmatiesche voorlezingen van D. SCHULTZ(*) had bijgewoond, wanneer ook het straksgenoemde Boek van STAPFER verscheen. Veelligt vindt menigëen de bij-

(*) 'Deze DR. F. SCHULTZ' ('t zijn de woorden weêr van den straksgenoemden Schrijver *bladz.* 22) 'ging juist toen ter tijd de onverschilligheid der Orthodoxen omtrent het daadlijk, werkzaam Christendom te keer (zij streden in waarheid altijd alleen maar voor rechtzinnigheid en hadden daar de hand mede vol) door het aanbevelen van vastbepaalde biduren, het nasporen van het eerste oogenblik der bekeering, het worstelen tot doorbraak enz. schoon hij anders een zeer verstandige, voortreffelijke kop, en een, in alle opzichten, regtschapen man was.' De volgende aanteekening uit JACHMANN br. 1 bladz. 6, verdient hier ook nog eene plaats: 'KANT genoot het eerste onderrigt in 't lezen en schrijven in de Hospitaal-school der Voorstad. Vervolgens bezocht hij het *Collegium Fridericianum*, dat toenmaals de bekende PIËTIST SCHIFFERT tot eersten Inspector had. - Zijne opvoeding, zoo wel in zijn ouderlijk huis als in de School, was ten eenenmaal Piëtistiesch. KANT pleeg dit dikwerf van zich aan te voeren, en deze Piëtistiesche opvoeding, als een schutsweer voor hart en zeden tegen kwade indrukken, uit zijne eigen ervaring te roemen.'

zonderheid, die ik als zeker kan opgeven, merkwaardig, dat KANT, naamlijk, eer hij *die Relig. innerh. der Grenz der bloss. Vern.* ter persse zond, een onzer oudste Catechismussen: *Grondlegging der Christelijke Leer* (ten naasten bij uit de jaren 1732 1733) geheel naauwkeurig doorlas. Hier uit laat zich de zonderlingheid van menig gevoelen in dit Geschrift, en de daaruit doorstralende neiging om zijne wijsgerige begrippen (Philosophemes) aan de, in de jaren 1732 en 1733 heerschende, *Terminologiën* en *Exegese* te onderschuiven, zeer gemaklijk verklaren.'

Voor het overige herhaal ik hier nogmaals, wat ik in mijn voorberigt zoo plegtig als welmenend zeide. Elk volge KANT, wien het geluste. In niets begeer ik de vrijheid van een eenig sterveling te beperken. Nog minder wil ik dit kleine Boekjen als eene wederlegging van KANT, of zelfs maar van eenige stellingen van KANT, beschouwd hebben. Gaarn laat ik dit aan kundiger en bevoegder Mannen over. Alleen hebbe men de eerlijkheid van KANT'S gevoelens omtrent den Christelijken Godsdienst, en de strekking van den geheelen geest zijner Wijsbegeerte met betrekking tot denzelven, naar waarheid op te geven, op dat niemand bedrogen

worde, en zich ter goeder trouwe iets late ontroven, dat hij, in nood en dood, zoo vurig, als dikwerf te vergeefs, met een verscheurd hart te rug zou wenschen. Ik heb, naar alle mijne krachten en vermogens KANT voor 's hands bestudeerd, en ik ben in mijn gemoed volkomen overtuigd geworden, dat men ter goeder trouwe geen aanklever van de Kritiesche Wijsgeerte, zoo als KANT dezelve als een geheel gegeven heeft, en te gelijk een Christen kan zijn. Elk kan KANT niet bestuderen. Zeker heeft hij den toegang tot zijn heiligdom niet gemaklijk gemaakt. Intusschen is er zeer veel uit hem te nemen, dat met het Christendom bestaan kan, zoo als REINHARD in zijn *Moral-system* ons getoond heeft. Nog zijn er vele plaatsen uit zijne Schriften uit te schrijven, die een warm gevoel voor het Christendom schijnen te ademen, wanneer men ze geïsoleerd neemt. Maar elk, die mijne aanhalingen uit hem opmerkzaam leest, en het oordeel van zeer groote Mannen over de strekking der Kritiesche Wijsgeerte met betrekking tot het Christendom aandachtig nadenkt, zal toch in zijn hart overtuigd moeten zijn, dat KANT, bij al zijnen lof hier en daar van het Christendom, noch aan de goddelijke zending van JESUS (in den gewonen, natuurlijken zin) noch aan zijne opstanding uit den

dooden, noch over 't algemeen aan eenige bovennatuurlijke Openbaring, geloofd hebbe. En dat men bij deze gevoelens ophoudt een Christen te zijn, zal ik wel niet behoeven te herinneren. Verder betuig ik plegtig, dat ik niemand in dit Geschrift heb willen beledigen. Ik heb alleen openlijk mijne gevoelens willen zeggen, en dat stond mij immers vrij? Altijd zal het aanleiding kunnen geven, om over de hoofdzaak, die ik voornaamlijk bedoel, nog eens naauwkeurig na te denken. Kan de Kritiesche Wijsbegeerte met de Leer van JESUS en de Apostelen niet bestaan, hoe schroomlijk zouden dan de gevolgen kunnen zijn van dat onberaden ruimschoots aanprijzen eener Philosophie, die geschikt is om onmerkbaar het Christendom te doen vervangen worden door den natuurlijken, of zoogenaamden Godsdienst van de Rede; van dat aanprijzen, oorspronglijk op het gezag van dezulken, daar zoo velen van openlijk toonen, dat zij geene Christenen zijn, en daar sommigen van het zelfs van hun hart en redelijkheid kunnen verkrijgen, om een Coran te verdedigen, ten einde denzelven aan den Bijbel, ten minsten omtrent het geen aan beiden, naar de nieuwe denkwijze, den rang eener Goddelijke Openbaring zou kunnen verzekeren, gelijk te stellen; gevolgen, die eenig-

zins afteleiden zijn uit het nadeel, dat het indringen van wijsgeerige stelsels in het Christendom, schoon die stelsels ook in den grond op lang na zoo nadeelig niet waren als dat van KANT, toch nooit nagelaten heeft aan de eenvoudige Evangelieleer toetebrengen; gevolgen, die onberekenbaar zijn omtrent eene Wijsgeerte, wier hoofdstellingen alle eigenlijke Openbaring wegnemen, en die zelfs, als een geheel, in het zedelijke zoo weinig met den Christelijken Godsdienst te vereenigen is, dat REINHARD, naar mijn inzien zoo tastbaar waar, er de pogingen toe aanmerkt ‘als angstvallige onderhandelingen tusschen eene Wijsbegeerte, die niet buigen *wil*, vermids zij aan hare stellingen eene apodiktiesche en algemeen geldende zekerheid toekent, en tusschen eene Godsdienstleer, die niet buigen *kan*, om dat zij op Goddelijk gezag steunt. Mijne taak is intusschen met dit enkele stukje geheel afgedaan. Dus zal ik niets beantwoorden. Van mijne goede trouw en de reinheid mijner bedoeling ben ik mij zelven bewust, en beiden zijn aan Hem bekend, aan wiens goedkeuring ik hieromtrent genoeg heb.